

Η ιδεολογία της προόδου

Η σημερινή κρίση επιβεβαίωσε για άλλη μια φορά, και πάλι με τραγικό τρόπο, το αθεράπευτο των ενδογενών αντινομιών του καπιταλισμού. Ταυτόχρονα ανέδειξε το γεγονός ότι ο καπιταλισμός έχει εξαντλήσει τα ιστορικά του όρια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι επίκειται η κατάρρευσή του. Τέλος, απέδειξε τον ταξικό χαρακτήρα και την αντεπισημονικότητα της αστικής θεώρησης της κοινωνίας. Ειδικά, της ιδεολογίας της προόδου. Αλλά αυτό που είναι ξεπερασμένο, δεν πεθαίνει αυτόματα. Μπορεί να παραστεί για μια μικρότερη ή μεγαλύτερη περίοδο, όσο οι επαναστατικές δυνάμεις θα αδυνατούν να ανατρέψουν την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός, η ανάπτυξη και οι «μεταρρυθμίσεις» παραμένουν επί δεκαετίες στρατηγικός στόχος των αστικών κυβερνήσεων. Αντίστοιχα, είναι κεντρικές έννοιες της προπαγάνδας. Ποια είναι όμως η ουσία αυτής της πολιτικής, η οποία καλύπτεται από την αχλύ της ιδεολογίας; Εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη ταυτίζονται με την πρόοδο. Τι σημαίνει όμως πρόδος; Και ειδικότερα τι σημαίνει πρόδος στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης»; Και ποιά είναι η ουσία των «μεταρρυθμίσεων» τις οποίες εφάρμοσαν τόσο το σοσιαλιστικό ΠΑΣΟΚ, όσο και η δεξιά ΝΔ;

Η τάση για τεχνολογική ανανέωση, η τάση για αναδιάρθρωση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και η τάση για παγκοσμιοποίηση, είναι εγγενείς στον καπιταλισμό. Η τάση αυτή έγινε κυρίαρχη στην εποχή μας με τη θυελλώδη ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας. Αλλά η οικονομική ανάπτυξη οδήγησε στη γενική ευημερία, όπως φαντάζονταν οι ιδεολόγοι της πρώιμης αστικής τάξης και όπως ακόμη και σήμερα ισχυρίζονται οι απολογητές; Οδήγησε στην εκλογίκευση των κοινωνικών σχέσεων και στην «αιώνια ειρήνη» όπως ήλπιζε κάποτε ο Καντ;

Τα γεγονότα είναι γνωστά. Η τεχνολογική πρόδος είχε ως συνέπεια την πρωτοφανή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και κατά συνέπεια την πρω-

τοφανή συγκέντρωση κοινωνικού πλούτου και κεφαλαίου. Αλλά η συσσώρευση κεφαλαίου είχε ως συνέπεια, μέσα από την παγκοσμιοποίηση των αντιθέσεων και του ανταγωνισμού, την επίσης πρωτοφανή συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Σήμερα την παγκόσμια οικονομία την ελέγχει ένα αριθμός πολυεθνικών γιγάντων, που αντίστοιχα καθορίζει την παγκόσμια πολιτική. Έτσι, η τεχνολογική πρόοδος αποδείχθηκε «θεομηνία» (Μαρξ) για τους λαούς του πλανήτη. Η παγκοσμιοποίηση είναι προπαντός παγκοσμιοποίηση του παρασιτικού-χρηματιστικού κεφαλαίου (1-1,5 τρισεκ. δολάρια διακινούνται ημερησίως στους καθεδρικούς του τζόγου). Ταυτόχρονα, η παγκοσμιοποίηση και παγκοσμιοποίηση των ενδογενών αντιθέσεων του καπιταλισμού. Ειδικότερα η τάση για παγκοσμιοποίηση συμβάδισε με την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού και είχε ως συνέπεια την ένταση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, την ένταση της ανεργίας, και την αποδόμηση των εργασιακών σχέσεων. Συνεπώς την όξυνση της αντίθεσης φτώχειας πλούτου και τους πολέμους της Νέας Τάξη¹. Για ποια πρόοδο μιλάμε λοιπόν;

Η αναπτυξιακή ιδεολογία δεσπόζει και στη χώρα μας. Οι έννοιες: ανάπτυξη, τεχνολογική πρόοδος, παραγωγικότητα κ.λπ., έχουν γίνει κεντρικές έννοιες του πολιτικού λόγου. Βασικός στόχος εξάλλου της σημερινής κυβέρνησης είναι ο «εκσυγχρονισμός». Η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη ταυτίζεται κατά κανόνα από τους προπαγανδιστές με την πρόοδο. Αλλά η ανάπτυξη δεν είναι ουδέτερη έννοια: υπάρχει καπιταλιστική ανάπτυξη και ανάπτυξη προς όφελος της εργατικής τάξης και ευρύτερα των εργαζομένων, η οποία, αναπόφευκτα, έχει αντικαπιταλιστική κατεύθυνση. Για ποια ανάπτυξη, λοιπόν, μιλάμε; Ποιοι θα ωφεληθούν από την τυχόν τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη, και ποιοι θα την πληρώσουν; Αντίστοιχα, τι σημαίνει πρόοδος; Υπάρχει γενική πρόοδος και γενικό καλό; Μπορούμε σήμερα να μιλάμε με τους όρους του αφηρημένου, αστικού ανθρωπισμού; Το κείμενο που ακολουθεί δεν θα εισέλθει στις ελληνικές πτυχές του προβλήματος. Ωστόσο, μια απόπειρα θεωρητικής αποσαφήνισης έχει άμεση πολιτική εμβέλεια.

Η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη ταυτίστηκε, κατά κανόνα, και κυρίως από την αστική σκέψη, με την κοινωνική πρόοδο. Σήμερα γνωρίζουμε, ότι οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται. Κι αυτό, επειδή η πρωτοφανής επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, η οποία πραγματοποιήθηκε στον εικοστό αιώνα αποκάλυψαν τον αντιφατικό χαρακτήρα του φαινομένου – κάτι που είχαν ήδη επισημάνει οι κλασικοί του μαρξισμού, καθώς και αστοί στοχαστές από την Αναγέννηση και μετά. Και δεν πρόκειται μόνο για την απειλή μιας πυρηνικής καταστροφής. Πρόκειται για μια μονιμότερη απειλή που προκύπτει από την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, από την εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων και των πρώτων υλών, από τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων και από τη γενική υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής. Η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος στην υπηρεσία του κεφαλαίου, μετατρέπονται σε δυνάμεις που οδηγούν σε ένα μεταμοντέρ-

νο Μεσαίωνα. Ειδικότερα, οι πόλεμοι της Νέας Τάξης αποτελούν την ακραία μορφή της αντίθεσης ανάμεσα στην επιστημονική πρόοδο και την κοινωνική πραγματικότητα².

Ποιες είναι οι αιτίες των αρνητικών συνεπειών της τεχνολογικής ανάπτυξης; Είναι σύμφυτες με το χαρακτήρα της ίδιας της τεχνικής, ή προκύπτουν κυρίως από τη χρήση της στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής; Και αν η λύση των σημερινών προβλημάτων μπορεί να βρεθεί στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας, αυτό σημαίνει ότι οι αρνητικές συνέπειες της τεχνολογικής προόδου εξαφανίζονται αυτόματα; Ή μήπως ορισμένες συνέπειες της επιστημονικής-τεχνολογικής προόδου συνδέονται με την ίδια τη φύση της; Αν απορρίψουμε ως ιστορικά ξεπερασμένα την αστική αντίληψη για την πρόοδο, μήπως είναι ανάγκη να εξετάσουμε κριτικά και ορισμένες σύγχρονες αντιλήψεις που θεωρούνται μαρξιστικές, για να δούμε ως ποιο βαθμό αναπαράγουν, ίσως, τον αστικό επιστημονισμό; Και οι μαρξιστικές αυτές αντιλήψεις για την επιστήμη, την τεχνολογία και την τεχνολογική πρόοδο, είναι πάντοτε σύμφωνες με τις αντιλήψεις των κλασικών και ειδικά του Μαρξ και του Ένγκελς; Πρόκειται για ερωτήματα που έχει θέσει η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα των ημερών μας.

1. Οι πρώιμες αστικές αντιλήψεις για την πρόοδο

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με μια έκφραση του Φραγκλίνου την οποία υιοθέτησε και ο Μαρξ, είναι ζώο-κατασκευαστής εργαλείων. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που παράγει, μεταμορφώνοντας τη φύση και δημιουργώντας το περιβάλλον του. Από τη χρήση της πέτρας και της φωτιάς στις σπηλιές του Νεάντερταλ και του Κρομανιόν, πέρασε στην αγγειοπλαστική και στη χρήση των μετάλλων, εξημέρωσε ζώα και καλλιέργησε τη γη, έχτισε μόνιμους οικισμούς και δημιούργησε την κοινωνική και την πολιτική ζωή. Η πίστη στην ικανότητα του ανθρώπου να δαμάσει τη φύση μέσα από τη γνώση και την τεχνική εκφράστηκε με τους γνωστούς λαμπρούς στίχους του Σοφοκλή³.

Αλλά ο άνθρωπος, ζώο-κατασκευαστής εργαλείων, και ταυτόχρονα «ζώο ιδεολογικό» (Althusser), φαντάστηκε ότι εκείνο που κατάκτησε μέσα από χιλιετίες πάλης με τα φυσικά στοιχεία και συσσώρευσης γνώσης και δεξιοτήτων, ήταν δώρο των θεών. Ο Προμηθέας ήταν αυτός που έδωσε την κλεμμένη φωτιά στους θνητούς, που τους έμαθε τις τέχνες, τις κινήσεις των άστρων, τους αριθμούς, «μέγιστον σοφισμάτων» και τα θαυμαστά γράμματα⁴.

Η έννοια της προόδου είναι διάχυτη στις αντιλήψεις των αρχαίων. Εντούτοις, τόσο στην αρχαία φιλοσοφία, όσο και γενικότερα στην αρχαία γραμματεία, κατέχει δευτερεύουσα θέση. Ένας βασικός λόγος για την υποτίμηση της τεχνικής στην

κλασική αρχαιότητα είναι το γεγονός ότι η γενίκευση της δουλειάς έκανε λιγότερο επιτακτική την ανάγκη για τεχνικές καινοτομίες. Η αριστοκρατική αντίληψη για την επιστήμη που κορυφώθηκε στο έργο του Πλάτωνα, δεν είναι άσχετη με την ύπαρξη μιας τάξης αποκομμένης από την παραγωγή. Γι' αυτό το λόγο δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Πλάτων στους Νόμους μακαρίζει μια ουτοπική εποχή, τεχνολογικά καθυστερημένη, χωρίς φτωχούς και πλούσιους, χωρίς άργυρο και χρυσό⁵. Αντίστοιχα, ο Βιργίλιος αναπολούσε νοσταλγικά την εποχή που δεν υπήρχε ιδιοκτησία και που η γη έδινε πρόθυμα τα αναγκαία στους ανθρώπους⁶. Αλλά φυσικά δεν έλειψαν και οι αντίθετες απόψεις, όπως του επίσης ρωμαίου ποιητή Αντίπατρου, που χαιρέτιζε την εφεύρεση του νερόμυλου σαν την αυγή της χειραφέτησης των γυναικών και των δούλων. (Σχολιάζοντας ο Μαρξ θα έγραφε: «Αχ αυτοί οι ειδωλολάτρες! δεν είχαν ιδέα από πολιτική οικονομία και χριστιανισμό»).

Αλλά η έννοια της προόδου, η οποία συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της τεχνικής, είναι κατεξοχήν αστική έννοια, επειδή στη μεσαιωνική κοινωνία, που η «αιωνιότητά» της είχε καθαγιασθεί από τον δημιουργό, δεν μπορούσε να γίνει λόγος για πρόοδο (κοινωνική, τεχνολογική, επιστημονική). Η αστική τάξη, αντίθετα, άρχισε να γεννιέται στο εσωτερικό της φεουδαρχικής κοινωνίας ως η ιστορική της άρνηση, μαζί με την ανάπτυξη των τεχνών, του εμπορίου, των πόλεων, την έναρξη των εξερευνήσεων και την εκμετάλλευση των («υποανάπτυκτων») χωρών, καθώς και με τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που θα κορυφωνόταν με την ίδρυση των πρώτων πανεπιστημίων προς το τέλος του Μεσαίωνα.

Η έννοια της προόδου είναι κατεξοχήν αστική έννοια, επειδή η αστική τάξη αναπτύχθηκε σε γενετική αλληλεξάρτηση με τις νεότερες επιστήμες και την τεχνολογία, και –συνεπώς– με την γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή.

Η αληθινή γνώση, κατά τους πρώιμους στοχαστές της αστικής τάξης, είναι η επιστημονική. Αλλά η γνώση είναι δύναμη, και ο άνθρωπος θα γίνει κύριος και εξουσιαστής της φύσης με τη βοήθεια της επιστήμης. Η επιστημονική γνώση δεν είναι λοιπόν μόνο μέσον για το φωτισμό των ανθρώπων, προϋπόθεση για την κοινωνία του Ορθού Λόγου και του Κράτους Δικαίου. Είναι ταυτόχρονα το θεμέλιο της τεχνολογικής προόδου που θα λυτρώσει τον άνθρωπο από την ένδεια και θα οδηγήσει στην κοινωνία της αφθονίας.

Ο Ρότζερ Μπέικον, προς το τέλος του Μεσαίωνα, ο Φράνσις Μπέικον τρεις αιώνες αργότερα, ο Καρτέσιος, οι άγγλοι εμπειριστές και οι γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές, ακόμα και ο Καντ, ο Χέγκελ κ.λπ. εξέφρασαν, καθένας με τον τρόπο του, την αστική αντίληψη για την πρόοδο. Στο ουτοπικό έργο του, *Η Νέα Ατλαντίδα*, π.χ., ο Φράνσις Μπέικον περιγράφει ένα φανταστικό ίδρυμα (που δεν ήταν τόσο φανταστικό, αφού ήταν η ιδεολογική μεταγραφή των επιστημονικών ιδρυμάτων της εποχής του), τον «Οίκο του Σολομόντα» ή «Κολέγιο των Έργων των Έξι Ημερών», όπου οι επιστήμονες μελετούν τους νόμους της φύσης, που δεν είναι άλ-

λοι από τους νόμους του θεού. Αλλά έστω και με τη θεϊκή της κατοχύρωση, η επιστήμη, ανακάλυψη των κρυμμένων φυσικών δυνάμεων, δεν καλλιεργείται «εαυτής ένεκεν». Επειδή οι δυνάμεις της φύσης, γράφει ο Μπέικον, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή θερμότητας, την κίνηση μηχανών κ.λπ., και ο άνθρωπος θα θερίσει άφθονους καρπούς, όταν με τη βοήθεια της επιστήμης ανακαλύψει την ουσία των πραγμάτων. Η επιστήμη βρίσκεται στην υπηρεσία του Κράτους που φάρος του είναι το Κολέγιο. Ακόμα και η επιστημονική κατασκοπία επιτρέπεται, μπροστά στο κρατικό συμφέρον⁷.

Η ουτοπία του Μπέικον, ουτοπία της ανερχόμενης αστικής τάξης, είναι μια πρώιμη τεχνοκρατική ουτοπία. Στην ουτοπία αυτή εκφράζονταν με ενάργεια οι αυταπάτες της αστικής τάξης για την κοινωνική πρόοδο και τον ιστορικό της ρόλο, καθώς και η κυρίαρχη ωφελιμιστική αντίληψη για τη γνώση, σε αντίθεση με την «ανιδιοτελή» αντίληψη των αριστοκρατών της δουλοκτητικής αρχαιότητας. Η ωφελιμιστική αντίληψη για την επιστήμη, εξάλλου, βρισκόταν σε αντιστοιχία με τη γένεση και την ανάπτυξη των νεώτερων επιστημών που συνδεόταν γενετικά με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής (χημείας, θερμοδυναμικής, ηλεκτρομαγνητισμός, μηχανικής). Ακόμη και «ου ένεκεν» κατά τον Πλάτωνα αστρονομία, υπηρέτούσε και υπηρέτησε την ναυσιπλοΐα, το εμπόριο και τους πολέμους.

Πού βρίσκεται η πλάνη των ιδεολόγων της πρώιμης αστικής τάξης και γενικότερα των τεχνοκρατικών ιδεολογιών; Στο γεγονός ότι το κοινωνικό πρόβλημα και γενικά το πρόβλημα της ιστορικής εξέλιξης δεν είναι απλά πρόβλημα τεχνικό· πρόβλημα παραγωγικών δυνάμεων. Η κοινωνική εξέλιξη δεν καθορίζεται μονοσήμαντα από την ανάπτυξη της τεχνικής, αλλά από τη διαλεκτική ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής: από τον τρόπο παραγωγής, από τις αντινομίες του, από την ταξική πάλη που είναι ο κινητήρας της ιστορίας.

Οι αστοί ιδεολόγοι δεν ήταν δυνατόν να συλλάβουν την ολότητα του προβλήματος. Με την αισιοδοξία που χαρακτηρίζει την αστική όραση του νέου κόσμου που γεννιόταν, πίστεψαν στην παντοδυναμία της γνώσης και της τεχνικής, και διμόρφωσαν μια αντίληψη για την ιστορία που θα τη διέψευδε η πραγματική ιστορία.

Αλλά θα αδικούσαμε τους ιδεολόγους της πρώιμης αστικής τάξης, αν τους αποδίδαμε μια τέτοια, καθολικά αισιόδοξη, δηλαδή αφελή αντίληψη για την πρόοδο. Επειδή η γέννηση της αστικής κοινωνίας δεν ήταν μια ειρηνική αλλαγή που την καθοδηγούσε ο Ορθός Λόγος και που θεμέλιό της είχε την Ισότητα, την Ελευθερία και τη Δικαιοσύνη. Η αστική κοινωνία, άρνηση της φεουδαρχικής, γέννησε νέες μορφές εκμετάλλευσης, νέες μορφές βαρβαρότητας, νέους πολέμους και νέους ιδεολογικούς φανατισμούς. Οι φιλόσοφοι της Αναγέννησης και οι μετά απ' αυτούς έζησαν τις φρικαλεότητες της νέας κοινωνίας, που είχε ως έμβλημα την ελευθερία και την πρόοδο, και τις κατέγραψαν. Η αντίληψη π.χ. του Χομπς, του κα-

τεξοχήν αστού κοινωνιολόγου, είναι χαρακτηριστική του γεγονότος ότι ο αστικός επιστημονισμός και ο αστικός αφηρημένος ουμανισμός ήταν κυρίαρχη, αλλά όχι μοναδική συνιστώσα της αστικής αντίληψης για τον άνθρωπο.

Αλλά ας επιστρέψουμε σ' έναν άλλο ουτοπικό, τον Τόμας Μόρους (1480-1535), καγκελάριο του Ερρίκου του 8ου, που γνώριζε πολύ καλά την αγγλική πραγματικότητα της εποχής του, και που την περιγράφει στο έργο του *Η Ουτοπία*. Πράγματι, η ανάπτυξη των πόλεων, της επιστήμης και των τεχνών μετά την Αναγέννηση, συνοδεύτηκε από την καταστροφή των παραδοσιακών σχέσεων στην ύπαιθρο της δουλοπαροικίας, αλλά και της σχετικής σταθερότητας της κοινοτικής ζωής, την προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού, και γενικότερα από τη γέννηση του νεότερου προλεταριάτου. Η φρίκη των όρων εργασίας και των συνθηκών ζωής των ξεριζωμένων πληθυσμών που κατέφευγαν στις πόλεις, όπου τους περίμενε η ανεργία, η πείνα, το έγκλημα και η πορνεία, δίνεται με ενάργεια στο έργο του μεγάλου άγγλου ουμανιστή.

Μια από τις κύριες αιτίες της εξαθλίωσης στην εποχή του Μόρους ήταν το διώξιμο των καλλιεργητών από τη γη, που τη μετέτρεπαν σε βοσκοτόπια. «Αποσπών», γράφει ο Μόρους, «τεράστιες εκτάσεις από την καλλιέργεια, τις μετατρέπουν σε βοσκοτόπια, γκρεμίζουν τα σπίτια, τα χωριά, και δεν αφήνουν παρά την εκκλησία, για να χρησιμεύσει σαν στάβλος για τα πρόβατά τους [...]. Τα ζώα αυτά, που παντού αλλού είναι τόσο ήμερα, άρχισαν σ' εμάς να είναι τόσο λαίμαργα και αχόρταγα, που καταβροχθίζουν τους ίδιους τους ανθρώπους και ερημώνουν τα χωράφια, τα σπίτια και τα χωριά»⁸. Ο Μόρους περιγράφει την απληστία του παρασιτικού κλήρου και των ευγενών, τη χλιδή στην οποία ζούσαν, και από την άλλη τη δυστυχία, τη διαφθορά, και την απανθρωπία της κρατικής βίας απέναντι στα θύματα του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού: «Η διαφθορά σφραγίζει κάτω από τα μάτια σας αυτά τα δέντρα, που θα μπορούσαν ν' ανθίσουν για την αρετή και τα χτυπάτε μέχρι θανάτου όταν, άντρες πια, διαπράττουν τα εγκλήματα που βλάσταιναν από το λίκνο στις ψυχές τους. Τι δημιουργείτε λοιπόν; Κλέφτες, για να έχετε την ευχαρίστηση να τους κρεμάτε»⁹.

Και φυσικά δεν επρόκειτο μόνο για την Αγγλία, ή μόνο για τους ξεριζωμένους αγροτικούς πληθυσμούς. Επρόκειτο για μια βίαιη και αντιφατική μεταμόρφωση της παλαιάς ευρωπαϊκής κοινωνίας: Στο επίπεδο της αστικής τάξης, ο πλούτος από την καταλήστευση των αγροτών, από το εμπόριο, τη βιοτεχνία, την εκμετάλλευση των αποικιών και τους πολέμους, και από την άλλη η επιστήμη, οι καλές τέχνες, η στροφή στο κλασικό κάλλος και στην κλασική γραμματεία. Στο επίπεδο της αγροτιάς και του προλεταριάτου, η φτώχεια, η αμάθεια, η καταστροφή ενός βάρβαρου κόσμου, ο οποίος έδινε ωστόσο κάποια σιγουριά. Ο Μαρξ στο Κεφάλαιο αναφέρεται στα Χρονικά του Holinshed (1577), όπου ο Harison γράφει για τη βίαιη καταστροφή των αγροτικών κοινοτήτων από τον αναπτυσσόμενο κα-

πιταλισμό. «Τα στίπια των χωρικών και οι καλύβες των εργατών γκρεμίστηκαν βίαια ή καταδικάστηκαν να πέσουν σε ερείπια. Αν θελήσει κανείς να συγκρίνει τα παλαιά κτηματολόγια κάθε ιπποτικής αγροικίας, θα δει ότι αναρίθμητα στίπια εξαφανίστηκαν μαζί με τους μικροκαλλιεργητές που τα κατοικούσαν, ότι η ύπαιθρος διατρέφει πολύ λιγότερους ανθρώπους, ότι πολλές πόλεις καταστράφηκαν, ενώ ορισμένες νέες πλουτίζουν. Θα είχα πολλά να πω για τις πόλεις και τα χωριά που καταστράφηκαν για να γίνουν βοσκότοποι για πρόβατα, και όπου δεν βλέπει πια κανείς τίποτα όρθιο, εκτός από τους πύργους των χωροδεσποτών»¹⁰. Η περιγραφή αυτού θα μπορούσε να αναπαραστήσει με ακρίβεια την καταστροφή της ελληνικής υπαίθρου 500 χρόνια αργότερα, χάρις στο «θαύμα» του ελληνικού καπιταλισμού.

Διαποτισμένοι από την κυρίαρχη-αστική ιδεολογία, συνηθίζουμε ακόμα και σήμερα να βλέπουμε στην Αναγέννηση τη λάμψη των γραμμμάτων και των τεχνών, τα αρχιτεκτονικά μνημεία, και την ανάπτυξη των επιστημών. Αλλά αυτή είναι η μια, η φανερό όψη της πραγματικότητας. Η όψη που είναι ορατή από τη σκοπιά της αστικής τάξης. Την άλλη, την αθέατη πλευρά, την πραγματικότητα του προλεταριάτου και των λαϊκών στρωμάτων, την είδαν τα πιο φωτισμένα πνεύματα της εποχής, και φυσικά δεν ξέφυγε από το διεισδυτικό βλέμμα του Καρλ Μαρξ, όπως και του Ένγκελς.

Αναφερόμενος στα κείμενα που περιγράφουν την κοινωνική πραγματικότητα στην αυγή του καπιταλισμού, ο Μαρξ γράφει στο *Κεφάλαιο*, ότι αν συγκρίνουμε τα κείμενα του καγκελάριου Fortescue με τα κείμενα του καγκελάριου Τόμας Μόρους, θα δούμε την άβυσσο που χωρίζει το 15ο από το 16ο αιώνα. Η εργατική τάξη στην Αγγλία πέρασε από τη χρυσή εποχή, στην εποχή του σιδήρου¹¹. Αλλού ο Μαρξ αναφέρεται στις *κοινότητες* των Ινδιάνων, όπου η παραγωγή εξυπηρετούσε τις άμεσες ανάγκες του πληθυσμού, και πολύ μικρό μέρος της γινόταν *εμπόρευμα*. Οι «πρωτόγονοι» αυτοί είχαν μια ελευθερία και μια προσωπικότητα που ούτε να την ονειρευθεί δεν θα μπορούσε ο εξαθλιωμένος προλετάριος της αστικής-εμπορευματικής κοινωνίας.

Ο Μαρξ συνέλαβε τον αντιφατικό χαρακτήρα της προόδου στην αστική κοινωνία. Όπως γράφει, κάθε πρόοδος στην τέχνη της παραγωγής καταστρέφει τις δύο πηγές του πλούτου – τη φύση και τον άνθρωπο. Κατά τον Μαρξ, «στη γεωργία, όπως και στο εργοστάσιο, ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής, γίνεται το μαρτυρολόγιο του παραγωγού»¹². Αλλά βέβαια, για τον Μαρξ η λύση δεν ήταν η επιστροφή σε κάποια ειδυλλιακή πρωτόγονη κατάσταση η οποία ποτέ δεν υπήρξε, αλλά η ανατροπή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και η δημιουργία της κομμουνιστικής κοινωνίας – της κοινωνίας «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών».

Τόσο στα νεανικά του έργα, όσο και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και στο

Κεφάλαιο, ο Μαρξ ανέλυσε τις αντιφάσεις της κεφαλαιοκρατικής προόδου. Ειδικότερα τη διαταραχή του ομαλού μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης την οποία συνεπάγεται η καπιταλιστική-εμπορευματική παραγωγή. Τις συνέπειες αυτές τις ανέλυσε και ο Ένγκελς, ο οποίος αφιέρωσε το έργο του στην κατάσταση της εργατικής τάξης της Αγγλίας. Τέλος, το κίνημα του ρομαντισμού ήταν μια αντίδραση στη βαρβαρότητα των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών της Ευρώπης του 19ου αιώνα.

Οι αστοί ιδεολόγοι φαντάστηκαν ότι η αστική κοινωνία θα ήταν η τελική μορφή ανθρώπινης συμβίωσης, η οποία θα πραγματοποιήσει με τη βοήθεια του ορθού λόγου, της επιστήμης και της τεχνικής, το βασίλειο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της καθολικής ευδαιμονίας. Η τεχνολογική πρόοδος, που τη φανταζόταν ως συνεχή, γραμμική, εξελικτική διαδικασία, θα οδηγούσε στην εξάλειψη της ένδειας και των συνεπειών της. Ένα τέτοιο («τέλος της Ιστορίας») οραματίζονται και σήμερα οι απολογητές του όψιμου καπιταλισμού. Αλλά στοχαστές όπως ο Καντ ή ο Χέγκελ, οραματίζονται ένα «υψηλό» τέλος: την πραγμάτωση της Ελευθερίας, την Αυτοσυνειδηση κ.λπ. Οι σημερινοί απολογητές, αντίθετα, περιγράφουν ένα χαμαλάο («τέλος»), όπου οι άνθρωποι θα παράγουν (ως μισθωτοί), θα καταναλώνουν (αυτό δεν είναι βέβαιο!) και θα αποχωρούν από τον μάταιο τούτο κόσμο της φθοράς χωρίς να έχουν καταλάβει γιατί «έζησαν».

Η γέννηση του καπιταλισμού συνοδεύτηκε από την καταστροφή των αγροτικών πληθυσμών και από τη γέννηση μιας νέας τάξης, που δεν διέθετε άλλο εμπόρευμα από την εργατική της δύναμη. Συνοδεύτηκε από νέες μορφές εκμετάλλευσης και βαρβαρότητας, από εξεγέρσεις και επαναστάσεις των νέων πληθείων, οι οποίες πολλές φορές επεχείρησαν να θεμελιώσουν μια νέα Πολιτεία που θα ήταν η πολιτεία του Θεού (Καμπανέλα)¹³, ή εγκόσμια πολιτεία της ισότητας και της ελευθερίας κατά τις πρώιμες κομμουνιστικές ουτοπίες. Αναφερόμενος στα επαναστατικά αυτά κινήματα (στον πόλεμο των χωρικών στη Γερμανία, στους άγγλους εξισωτικούς, στις ιδέες του Μπαμπέφ κ.λπ.), ο Ένγκελς έγραφε: «Παράλληλα με τις ένοπλες εξεγέρσεις μιας τάξης που δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί, έκαναν την εμφάνισή τους και οι αντίστοιχες πρώτες θεωρητικές εκδηλώσεις: τα ουτοπικά σχεδιάσματα ιδανικών κοινωνικών συνθηκών κατά το 16ο και το 17ο αιώνα, και οι ανοιχτά κομμουνιστικές θεωρίες του 18ου αιώνα (Morelly και Malby). Η αξίωση για ισότητα δεν περιοριζόταν τώρα πια στα πολιτικά δικαιώματα, αλλά επεκτεινόταν και στις κοινωνικές συνθήκες των ατόμων. Τώρα πια δεν επρόκειτο απλά για την κατάργηση των ταξικών προνομίων, αλλά για την κατάργηση των ίδιων των τάξεων»¹⁴.

Οι ουτοπικοί, ο Τόμας Μύνστερ, οι ισοπεδωτές, ο Μπαμπέφ, οι ουτοπικοί σοσιαλιστές των αρχών του 19ου αιώνα, ήταν οι πρόδρομοι. Στα μέσα του ίδιου αιώνα οι Μαρξ και Ένγκελς θα δημιουργούσαν την επαναστατική θεωρία του προλεταριάτου, που θα φώτιζε από νέα ταξική άποψη το πρόβλημα της τεχνικής προό-

δου και του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Και στον αιώνα που μόλις τελείωσε, άλλοι «ουτοπικοί», όπως ο Benjamin, ο Bloch, κ.λπ. θα έφεραν στο φως άλλες όψεις της καταστροφής που συνεπάγεται η καπιταλιστική («πρόοδος»). Ταυτόχρονα, ξεπερνώντας την φτωχή οικονομίστικη αντίληψη του θεσμοποιημένου μαρξισμού, θα αναδείκνυαν άλλες, ουσιαστικές συνιστώσες ενός βιώσιμου κομμουνιστικού ανθρωπισμού.

2. Η κριτική των κλασικών του μαρξισμού

Η μαρξιστική αντίληψη για τον άνθρωπο είναι υλιστική. Δεν έχει ως αφετηρία το πνεύμα, αλλά την υλική πραγματικότητα μέσα στην οποία αναπτύχθηκε το ανθρώπινο είδος, οργανικό μέρος της. Ο άνθρωπος ανήκει στο ζωικό βασίλειο, ενώ ταυτόχρονα διακρίνεται από τα υπόλοιπα είδη. Πώς όμως ξεχώρισε ο άνθρωπος από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο; Η πρώτη ιστορική πράξη, γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς, αυτών των ατόμων, με την οποία ξεχωρίζουν από τα ζώα, δεν είναι ότι σκέπτονται, αλλά ότι αρχίζουν να παράγουν τα μέσα της ύπαρξής τους¹⁵. Όπως θα έλεγε ο Γκράμσι, το πνεύμα δεν βρίσκεται στην αφετηρία της ιστορίας.

Όμως η εργασία απαιτεί κάποια ανατομικά και νευροφυσιολογικά πλεονεκτήματα, και αναδραστικά γίνεται παράγων για την ανάπτυξη της νόησης¹⁶. Αλλά η ανάπτυξη της νόησης οδηγεί στη σχετική αυτονομήσή της από την πραγματικότητα. Αντίστοιχα, στην ικανότητά της να προβλέπει, να σχεδιάζει, να θέτει σκοπούς, να υπερβαίνει την πραγματικότητα, «να τη δημιουργεί» (Λένιν). Θυμίζουμε το σχετικό περίφημο χωρίο του Μαρξ: «Μια αράχνη εκτελεί λειτουργίες που μοιάζουν με τις λειτουργίες του υφαντή, και η μέλισσα ξεπερνά με τη δομή των κερρινων κυψελίδων της την ικανότητα πολλών αρχιτεκτόνων. Αλλά αυτό που διακρίνει καταρχήν τον πιο κακό αρχιτέκτονα από την πιο έμπειρη μέλισσα, είναι ότι κατασκευάζει την κυψελίδα στο κεφάλι του, προτού την κατασκευάσει στην κυψέλη. Το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει η εργασία προϋπάρχει ιδεατά στη φαντασία του εργαζομένου»¹⁷.

Στην εποχή του Μαρξ, η τεχνική είχε ξεπεράσει χωρίς επιστροφή τις δεξιότητες του ατομικού τεχνίτη. Μετά τη δύναμη των ζώων, του ανέμου και του νερού, μετά τις μεσαιωνικές συντεχνίες και τις καπιταλιστικές μηχανοκίνητες, η τεχνική, σε δημιουργική συνεργασία με τη φυσική, είχε θέσει στην υπηρεσία της οικονομίας τον ατμό και τον ηλεκτρισμό, η χημεία είχε δημιουργήσει νέες ύλες (χρώματα, φάρμακα κ.λπ.), οι πρώτες τηλεπικοινωνίες είχαν κάνει την εμφάνισή τους και οι σιδηρόδρομοι και τα ατμόπλοια είχαν κάνει δυνατή μια πρωτοφανή άνθηση της βιομηχανίας και του εμπορίου. Σε οργανική-γενετική σχέση με την ανάπτυξη του καπιταλισμού είχαν αναπτυχθεί η φυσική, η χημεία, η γεωλογία, η

βιολογία και οι άλλες φυσικές επιστήμες. Ο καπιταλισμός είχε μπει στο βιομηχανικό του στάδιο, ανοίγοντας πρωτοφανείς ορίζοντες στην ανθρωπότητα και γενώντας νέες, πρωτοφανείς αντιθέσεις¹⁸.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς παρακολούθησαν και μελέτησαν συστηματικά αυτή την άνθηση των επιστημών, της βιομηχανίας, των μεταφορών, το σύνολο των κοινωνικών αναστατώσεων και νεοτερισμών που συνόδευσαν την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αλλά, αντίθετα με τους αστούς διανοητές που εκστασιάζονταν μπροστά στις μηχανές, στα τρένα, στα εργοστάσια, μπροστά στη νέα τεχνική και στα επιτεύγματα του καπιταλισμού, αντίθετα με τους σημερινούς μεταλλαγμένους μαρξιστές που θεωρούν πρόοδο την τάση για παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, οι κλασικοί του μαρξισμού είδαν τη βιομηχανική κοινωνία από τη σκοπιά της τάξης που δημιουργούσε το νέο κόσμο, και που ταυτόχρονα ήταν το θύμα του. Συνέλαβαν και ανέλυσαν την αντιφατική φύση της κεφαλαιοκρατικής «πρόοδου».

Τη βιομηχανική επανάσταση του 19ου αιώνα ο Μαρξ δεν την είδε σαν απλή τεχνολογική πρόοδο, αλλά σαν επανάσταση που μεταμόρφωνε τον τρόπο παραγωγής και το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Σαν επανάσταση χαρακτηριστική του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Και ακριβώς γι' αυτό, ενώ ήταν υπέρ της επιστήμης και της τεχνολογικής πρόοδου, απέφυγε (όχι πάντοτε) την αφελή αισιοδοξία του επιστημονισμού και των τεχνοκρατικών ιδεολογικών και ουτοπιών.

Οι αστοί ιδεολόγοι δεν έβλεπαν το μεταβατικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τον οποίον θεωρούσαν ανώτατο και τελικό στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης. Ταυτόχρονα, η αστική ταξική τους όραση τους οδηγούσε στην απλοϊκή αντίληψη ότι η τεχνολογική πρόοδος και η ορθολογική οργάνωση της παραγωγής και συνολικά της κοινωνίας θα οδηγούσε στην εξάλειψη των κοινωνικών αντιθέσεων και στην επίτευξη της κοινωνικής ειρήνης. Ο Μαρξ, αντίθετα, συνέλαβε τη διαλεκτική ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής. Έτσι μπόρεσε να αποκαλύψει τις ενδογενείς αντιθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και συνεπώς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι αντιθέσεις αυτές δεν μπορούν να λυθούν στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, αλλά με την ανατροπή των θεμελίων της: των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Ο Μαρξ συνέλαβε τον ιστορικά πρόσκαιρο χαρακτήρα του καπιταλισμού και τη δυνατότητα για νέο τρόπο παραγωγής, το σοσιαλιστικό, όπου οι επιστήμες και η τεχνική δεν θα υπηρετούσαν το κέρδος, αλλά την ανθρώπινη κοινότητα. Έναν νέο, ανώτερο και βιώσιμο τρόπο μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης, στηριζόμενο στην κοινή κατοχή των μέσων παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου. Έτσι απέφυγε, τόσο τις αφελείς τεχνοκρατικές ουτοπίες, όσο και τον τεχνολογικό πεσιμισμό. Ο Μαρξ μπόρεσε να συλλάβει και να ερμηνεύσει τις αντιθέσεις που γεννούσε η τε-

χνολογική πρόοδος. Ταυτόχρονα, να διαμορφώσει μια αισιόδοξη αντίληψη για το μέλλον.

Αναφερθήκαμε στις κοινωνικές αναστατώσεις που προκάλεσε η ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στη διάλυση των δομών της αγροτικής οικονομίας. Η καταστροφή των παραδοσιακών σχέσεων της υπαίθρου δεν έδωσε μόνο πρώτες ύλες στην αναπτυσσόμενη βιομηχανία. Κυρίως έδωσε ένα εργατικό δυναμικό («ελεύθερο») από τις φεουδαρχικές δεσμεύσεις, αλλά και στερημένο από κάθε μορφής ιδιοκτησίας, έτοιμο να δεχτεί οποιοσδήποτε συνθήκες εργασίας.

Όπως γράφει ο J. M. Catheron, «οι παλαιοί κοινοτικοί χωρικοί, οι οποίοι βαθμιαία έχασαν τη γη τους, κατέληξαν στις συνθήκες του αστικού προλεταριάτου, προς όφελος του βιομηχανικού καπιταλισμού και οι συνθήκες της ζωής τους ήταν επί αιώνες κατώτερες από αυτές των προγόνων τους, που ήταν ελεύθεροι στις κοινές γαίες τους»¹⁹. Η ανάπτυξη των επιστημών και της βιομηχανίας πραγματοποιήθηκε με την εξαθλίωση και την υποδούλωση ενός μέρους του πληθυσμού των χωρών της Ευρώπης, με τη γέννηση του νεότερου, βιομηχανικού προλεταριάτου και όλων των δεινών που συνόδευσαν τη γέννηση αυτής της τάξης.

Ο Μαρξ συνέλαβε σε όλη την τραγικότητά τους, όχι μόνο την απόσπαση των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, αλλά και τη διάλυση του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, και αντιπαράθεσε τη νέα αυτή πραγματικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού και της «επιστημονικής» τεχνολογικής εποχής, στην πραγματικότητα των «καθυστερημένων» λαών: «Η συνεργασία, όπως τη συναντάμε στις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού, στους κυνηγετικούς λαούς, στη γεωργία των Ινδιάνων κ.λπ., στηρίζεται στη κοινή ιδιοκτησία των όρων παραγωγής και στο γεγονός ότι κάθε άτομο προσκολλάται ακόμα στη φυλή του ή στην κοινότητα τόσο ισχυρά, όσο μια μέλισσα στο σμήνος της. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά τη διακρίνουν από την καπιταλιστική παραγωγή»²⁰. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς μελέτησαν τους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και δεν τους είδαν περιφρονητικά, σαν «καθυστερημένες» κοινωνίες, όπως τις βλέπει ο αστός τεχνοκράτης, ή ο «μαρξιστής» που έχει ενστερνιστεί τους μύθους της τεχνοκρατικής ιδεολογίας.

Αναφερόμενος στις κοινότητες των Ινδιάνων, ο Μαρξ έγραφε: «Οι μικρές ινδιάνικες κοινότητες είναι θεμελιωμένες στην κοινή κατοχή του εδάφους, στην άμεση ενότητα της γεωργίας και των επαγγελματιών. Η μεγαλύτερη μάζα του προϊόντος προοριζόταν για την κατανάλωση και δεν μετατρέποταν σε εμπόρευμα»²¹. Κοινή κατοχή του εδάφους, ποικίλες εργασίες με ανάπτυξη των αντίστοιχων δεξιοτήτων, πυκνό πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Στην πραγματικότητα αυτή ο καπιταλισμός αντιπαράθεσε τη στενή εξειδίκευση, τη μηχανική εργασία, την εξατομικευμένη ζωή, τόσο στο εργοστάσιο, όσο και στην πόλη, την αποκοπή του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, τη φύση και τους ομοίους του.

Από την άλλη πλευρά, ο καπιταλισμός πολλαπλασίασε τις δυνάμεις της παραγωγής και μετέτρεψε την ατομική, απομονωμένη εργασία, σε κοινωνική. «Αλλά στα χέρια του κεφαλαίου», γράφει ο Μαρξ, «η κοινωνικοποίηση αυτή της εργασίας δεν αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις, παρά για να τις εκμεταλλευθεί με μεγαλύτερο κέρδος». Έτσι, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή «χτυπά το άτομο στη ρίζα της ζωής του και πρώτη αυτή παρέχει την ιδέα και το υλικό μιας βιομηχανικής παθολογίας»²². Αντίθετα με τους αστούς θαυμαστές της επιστημονικής τεχνικής και τους δήθεν επιγόνους του, ο Μαρξ μπόρεσε να δει και τις δύο αντιφατικές όψεις της βιομηχανικής κοινωνίας τον ιστορικό αλληλοκαθορισμό τους.

Ο Μαρξ δεν ήταν ο πρώτος. Πριν απ' αυτόν ο Ένγκελς είχε περιγράψει την κατάσταση της εργατικής τάξης της Αγγλίας: τις συνθήκες εργασίας, ζωής και περιβάλλοντος, καθώς και τις συνθήκες κατοικίας. Οι εργασίες αυτές του Ένγκελς, όπου αναδεικνύεται η αθλιότητα του βιομηχανικού προλεταριάτου, κάθε άλλο παρά εναρμονίζονται με την αφελή αισιοδοξία για την ανωτερότητα της βιομηχανικής – αστικής κοινωνίας. Επειδή και για τον Ένγκελς, το πρόβλημα δεν είναι απλώς η επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής, αλλά η κατάσταση της κύριας παραγωγικής δύναμης: του βιομηχανικού προλεταριάτου²³. Εξάλλου, ο ίδιος ο Μαρξ, πριν από το Κεφάλαιο, στα νεανικά Χειρόγραφα του 1844, είχε αναλύσει τις μορφές αλλοτρίωσης στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, και συνολικά τη φθορά της εργατικής τάξης στις συνθήκες του βιομηχανικού καπιταλισμού²⁴.

Ο αστός μπορεί να εκστασιάζεται μπροστά στην τεχνολογική επανάσταση που πολλαπλασιάζει τα κέρδη και τη δύναμή του. Το ίδιο και ο τεχνοκράτης που εξασφαλίζει μια άνετη ζωή χάρη στην ιδιοποιημένη υπεραξία, ή ακόμα και ο αφελής διανοούμενος που βλέπει μόνο την εξωτερική όψη των πραγμάτων²⁵.

Αλλά ο μαρξιστής θα ρωτήσει: Σε βάρος ποιου πραγματοποιείται αυτή η ανάπτυξη; Ποιος ιδιοποιείται τον παραγόμενο κοινωνικό πλούτο; Στα ερωτήματα αυτά απάντησε ο Μαρξ, αποδεικνύοντας με ποιο τρόπο η πρόοδος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συντελείται σε βάρος των εργατών, των αγροτών και της ίδιας της γης.

Με βάση την εργασιακή θεωρία της αξίας, ο Μαρξ απεκάλυψε το μηχανισμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το βιομηχανικό καπιταλισμό. Αλλά δεν στάθηκε μόνο σ' αυτό. Ταυτόχρονα ανέλυσε τις ανθρώπινες συνέπειες της νέας τεχνολογίας που πρόκυψε από την πρόοδο των επιστημών: «Όλες οι μέθοδοι για τον πολλαπλασιασμό των δυνάμεων της συλλογικής εργασίας εκτελούνται σε βάρος του ατομικού εργάτη. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μετασχηματίζονται σε μέσον επιβολής και εκμετάλλευσης του παραγωγού: τον μετατρέπουν σε ακρωτηριασμένο, αποσπασματικό άνθρωπο, ή σε εξάρτημα κάποιας μηχανής, του αντιπαράτασσουν σαν εχθρικές δυνάμεις τις επιστημονικές δυνάμεις της παραγωγής: αντικαθιστούν την ελκυστική εργασία με την αναγκα-

στική εργασία». Και παρακάτω: «Το μέσον εργασίας, που έχει μετατραπεί σε αυτόματο, υψώνεται μπροστά στον εργάτη κατά τη διάρκεια της ίδιας της εργασίας με τη μορφή κεφαλαίου, νεκρής εργασίας, η οποία εξουσιάζει και εξαντλεί τη δύναμή του»²⁶.

Για τον Μαρξ, συνεπώς, το πρόβλημα της τεχνολογικά αναπτυγμένης βιομηχανικής παραγωγής δεν περιορίζεται μόνο στην ιδιοποίηση της υπεραξίας από τον κάτοχο των μέσων παραγωγής. Αφορά ταυτόχρονα: Τον εξουθενωτικό χαρακτήρα της μονότονης εξειδικευμένης εργασίας. Τη μετατροπή του εργάτη σε απλό εξάρτημα μηχανής: την υποδούλωσή του στη μηχανή. Την καταστροφή της προσωπικότητας του εργάτη. Οι έννοιες της «βιομηχανικής παθολογίας» και του «ακρωτηριασμένου ανθρώπου», σε αντίθεση με το ολοκληρωμένο άτομο στο σοσιαλισμό, δεν εντάσσονται από τον Μαρξ, σε κάποια αφηρημένη ουμανιστική αντίληψη. Εκφράζουν την ίδια τη σκληρή πραγματικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού. Τέλος, στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, η νεκρή εργατική δύναμη, το κεφάλαιο, εξουσιάζει και συνθλίβει τη ζωντανή εργατική δύναμη. (Σύμφωνα με την μαρξική θεωρία, το κεφάλαιο δεν αυτοπολλαπλασιάζεται: προκύπτει από τη συσσώρευση της ιδιοποιημένης υπεραξίας, η οποία μετατρέπεται εν μέρει σε μέσα παραγωγής, ενταγμένα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής).

Οι ανθρώπινες επιπτώσεις της βιομηχανικής παραγωγής απασχόλησαν τόσο το νεαρό Μαρξ, όσο και τον «ώριμο» Μαρξ του Κεφαλαίου. Μιλώντας για την κατάσταση του βιομηχανικού προλεταριάτου, ο Μαρξ έθετε το ερώτημα: Είχε λοιπόν άδικο ο Φουριέ να αποκαλεί τα εργοστάσια, κάτεργα²⁷;

Αλλά δεν είναι μόνο το εργοστάσιο, όπου «ο καταμερισμός της εργασίας είναι η δολοφονία του λαού». Η άνοδος του καπιταλισμού δεν εξάρθρωσε απλά τις αρχέγονες δομές στην ύπαιθρο. Ταυτόχρονα επέβαλε τη μοντέρνα, κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση της γης, η οποία βέβαια αύξησε τις αποδόσεις, αλλά πάλι σε βάρος της ίδιας της γης και των παραγωγών. «Στη γεωργία, όπως και στο εργοστάσιο, ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής γίνεται το μαρτυρολόγιο του παραγωγού»²⁸. Τώρα ο αγρότης ρίχνεται στη δίνη της κεφαλαιοκρατικής αγοράς, εξαρτάται από τις διακυμάνσεις και τις κρίσεις της, από τα πιστωτικά ιδρύματα και το κράτος. Η παραγωγή δεν εξυπηρετεί πλέον, πριν απ' όλα, τον ίδιο και την οικογένειά του. Ο αγρότης δεν παράγει τώρα αξίες χρήσεις, αλλά εμπορεύματα (φυσικά κάθε εμπόρευμα είναι και αξία χρήσης), που η διάθεσή τους και οι τιμές τους εξαρτώνται από παράγοντες που δεν μπορεί να ελέγξει. (Σήμερα η αγροτική παραγωγή καθορίζεται στα πλαίσια του διεθνούς-κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας. Το είδος των καλλιεργειών και οι τιμές καθορίζονται από διεθνείς οργανισμούς, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, τα διευθυντήρια της ΕΕ κ.λπ.). Ο αγρότης-εμπορευματοπαραγωγός εξετόπισε οριστικά τον αγρότη καλλιεργητή. Η μηχανική καλλιέργεια, τα λιπάσματα και τα φυ-

τοφάρμακα, τα εντομοκτόνα κ.λπ. καταστρέφουν τόσο τη φυσική ισορροπία, τη βιοποικιλότητα, όσο και την υγεία και του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού. Οι μονοκαλλιέργειες είναι δεύτερος παράγων εξάντλησης της γονιμότητας του εδάφους και της καταστροφής της βιοποικιλότητας.

Φυσικά κανείς δεν θα υποστηρίξει την επιστροφή στο ησιόδειο άροτρο. Αλλά η πρόοδος της γεωργίας στον καπιταλισμό συντελέστηκε και συντελείται σε βάρος των δύο συντελεστών της παραγωγής: του παραγωγού και του εδάφους. «Κάθε πρόοδος στην κεφαλαιοκρατική γεωργία», γράφει ο Μαρξ, «είναι πρόοδος όχι μόνο στην τέχνη της εκμετάλλευσης του παραγωγού, αλλά και στην τέχνη απογύμνωσης του εδάφους. Κάθε πρόοδος στην τέχνη της αύξησης της πρόσκαιρης γονιμότητας είναι πρόοδος προς την καταστροφή των μόνιμων πηγών της γονιμότητας [...]. Έτσι, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν αναπτύσσει την τεχνική παρά μόνο με την ταυτόχρονη εξάντληση των δύο πηγών, απ' όπου προέρχεται κάθε πλούτος: της γης και του εργάτη»²⁹.

Οι διαπιστώσεις αυτές του Μαρξ επιβεβαιώθηκαν με την καταστροφή κυρίως των εδαφών των αποικιών εξαιτίας των μονοκαλλιεργειών, και γενικότερα των ληστρικών μεθόδων εκμετάλλευσης που επέβαλαν οι αποικιοκράτες (Ινδίες, Πακιστάν, Αφρική, Λατινική Αμερική, κ.λπ.). Επίσης, η χρήση των λιπασμάτων και γενικά οι νέες μέθοδοι καλλιέργειας, αύξησαν τις στρεματικές αποδόσεις. Όμως η «πράσινη επανάσταση» φθάνει στα όριά της, με συνέπεια, όχι μόνο τη στασιμότητα των στρεματικών αποδόσεων, αλλά –και προπαντός– την τάση καταστροφής της γονιμότητας του εδάφους, της βιοποικιλότητας και του βιώσιμου μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης³⁰.

Η φύση, σύμφωνα με μια έκφραση του Μαρξ, είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου. Αλλά το «ανόργανο» αυτό σώμα είναι πολύ «οργανικό». Μια ολότητα, διαφοροποιημένη και διαφοροποιούμενη, σε δυναμική ισορροπία ανάμεσα στο έδαφος, την υδρόσφαιρα, την ατμόσφαιρα και τις μορφές ζωής: μικροοργανισμούς, ζώα, έντομα, και φυτά. Ειδικά η γονιμότητα του εδάφους δεν καθορίζεται απλώς από την αναλογία των ανόργανων συστατικών του (αζώτου, φωσφόρου, καλλίου, αλκαλικότητας, οξύτητας, διαπερατότητας κ.λπ.). Η γονιμότητα είναι συνάρτηση μιας ολόκληρης αλυσίδας βιοχημικών διεργασιών, όπου ένα πλήθος μικροοργανισμών συγχροτεί ένα χημικό και βιοχημικό «εργαστήριο». Η βίαιη επέμβαση στο έδαφος (λιπάσματα, φάρμακα, άρδευση κ.λπ.), μπορεί να καταστρέψει τις λεπτές αυτές ισορροπίες, προκαλώντας ακόμα και μη αντιστρεπτές αλλοιώσεις.

Σήμερα γνωρίζουμε τις συνέπειες της ληστρικής εκμετάλλευσης της γης. Αλλά είναι ενδιαφέρον ότι ο Μαρξ πριν από 150 χρόνια είχε μελετήσει αυτά τα προβλήματα. Το έδαφος και η εργατική δύναμη είναι, κατά τον Μαρξ, οι δύο πρωταρχικές πηγές του πλούτου. Η ποικιλία του εδάφους και όχι η απόλυτη γονιμότητα, η διαφοροτότητα των χημικών ιδιοτήτων του, της γεωλογικής του σύνθεσης,

της φυσικής μορφολογίας του, των φυσικών του προϊόντων αποτελούν, κατά τον Μαρξ, τη φυσική βάση του καταμερισμού της εργασίας. Ο «φυσικός» αυτός καταμερισμός σαρώθηκε από τον καπιταλισμό, ο οποίος επέβαλε τις μεγάλες, μηχανοποιημένες μονοκαλλιέργειες, τη μονότονη εποχιακή εργασία, που έδιωξε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από την ύπαιθρο και που εξαντλεί συστηματικά τα εδάφη για χάρη του άμεσου κέρδους. Οι εύφορες γαίες της Ευρώπης δεν θα αντέξουν, κατά τους ειδικούς, στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, ενώ επί αιώνες διατήρησαν τη γονιμότητά τους χάρη στις παραδοσιακές, σοφές μεθόδους των παλαιών καλλιεργητών, χάρη στην ποικιλία και την εναλλαγή των καλλιεργειών, τη λίπανση με το φυσικό λίπασμα των ζώων, την αγρανάπαυση κ.λπ.

Ο καπιταλισμός είδε τη γη, όπως και τους εργάτες με το αρπακτικό του μάτι, σαν μέσο πλουτισμού, αδιαφορώντας για το ίδιο το μέλλον της. Οι ιδεολόγοι της ανερχόμενης αστικής τάξης έγραφαν ότι με τη βοήθεια των επιστημών ο άνθρωπος θα γίνει κύριος της φύσης. Εντούτοις δεν είναι ο άνθρωπος που κυριάρχησε, αλλά η μανία και η λογική του κέρδους. Και η «φύση» εκδικήθηκε. Όπως έγραφε πριν από 120 περίπου χρόνια ο Ένγκελς: «Τα γεγονότα, λοιπόν, μας θυμίζουν στο κάθε βήμα ότι δεν κυριαρχούμε διόλου στη φύση, όπως ένας κατακτητής πάνω σ' ένα ξένο λαό, σαν κάποιος που θα ήταν έξω από τη φύση, αλλά ότι ανήκουμε στη φύση με τη σάρκα, το αίμα και τον εγκέφαλό μας, ότι βρισκόμαστε μέσα στη φύση και ότι οποιαδήποτε κυριαρχία επάνω της βρίσκεται στο πλεονέκτημα που διαθέτουμε, σε σχέση μετ' άλλα πλάσματα, να γνωρίζουμε τους νόμους της και να μπορούμε να τους χρησιμοποιούμε με σωφροσύνη»³¹.

Αυτό, ωστόσο, που κυριάρχησε μέχρι σήμερα δεν ήταν η «σωφροσύνη». Ήταν η ληστρική εκμετάλλευση του εδάφους των μητροπόλεων και του εδάφους και των πληθυσμών των αποικιών, η μόλυνση του περιβάλλοντος και η φθορά και η εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός έδρασε χωρίς προοπτική, με κινητήρα την αναζήτηση του κέρδους και τους συνακόλουθους ανταγωνισμούς. Έδρασε σάμπως η γη να ήταν απέραντη, με άπειρα ενεργειακά αποθέματα, με άπειρες πρώτες ύλες και με απεριόριστη δυνατότητα να απορροφά τα κατάλοιπα των βιομηχανιών και των μεγαλουπόλεων. Αλλά η γη είναι ένα μικρός πλανήτης, με περιορισμένα αποθέματα. Τώρα έχουμε συλλάβει αυτή την αλήθεια. Εντούτοις ο οικονομικός ανταγωνισμός, ο γιγαντισμός και οι εξοπλισμοί συνεχίζονται, σάμπως οι κίνδυνοι να αφορούν άλλους και όχι εμάς. Σαν να βρισκόμαστε στις αρχές του 19ου και όχι στις αρχές του 21ου αιώνα. Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης είναι, από μια άποψη, πόλεμοι για την αρπαγή των ενεργειακών αποθεμάτων της Εγγύς, της Μέσης Ανατολής και της κεντρικής Ασίας.

Φυσικά δεν θα περίμενε κανείς από τους βιομήχανους να σταματήσουν τον ανταγωνισμό και το κυνήγι του κέρδους, ή από τους στρατιωτικούς να προτείνουν τη μετατροπή των κανονιών σε άροτρα. Αλλά δεν μπορεί να μη νιώθει δέος μπρο-

στά στην ανευθυνότητα και την τύφλωση των πολιτικών ηγεσιών των ιμπεριαλιστικών χωρών που ωθούν την ανθρωπότητα στην οικολογική καταστροφή και στον πυρηνικό όλεθρο, αδιαφορώντας, μέσα στην παρανοϊκή κατάσταση στην οποία βρίσκονται, αν αυτό θα σημάνει το θάνατο και των δικών τους λαών και αυτών των ίδιων.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι θεμελιωτές του μαρξισμού είναι πρόδρομοι του οικολογικού κινήματος. Αλλά στη σκέψη τους η λύση των οικολογικών προβλημάτων συνδεόταν άρρηκτα με τη σοσιαλιστική προοπτική. Με τη σειρά του ο Λένιν έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στις σχέσεις ανθρώπου-φύσης και ιδιαίτερα στο ζήτημα των φυσικών πόρων. Εμελέτησε την καταλήστευση των φυσικών πόρων από το τσαρικό καθεστώς και ανέδειξε τις κοινωνικές ρίζες του φαινομένου. Ο καπιταλισμός, έγραφε ο Λένιν, δημιουργεί τη μεγάλη παραγωγή και το συναγωνισμό, που συνοδεύονται από την καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων και της γης³².

Σε μια σοσιαλιστική κοινωνία η παραγωγή δεν θα υπηρετεί το κέρδος. Η ριζική αυτή αναστροφή της σκοπιμότητας της παραγωγικής διαδικασίας θα κάνει δυνατή την εναρμόνιση των σχέσεων των ανθρώπινων κοινωνιών με τη φύση. Αλλά αυτό θα πραγματοποιηθεί μέσα από μια μακρά ιστορική διαδικασία. Επειδή ο σοσιαλισμός θα γεννηθεί στο εσωτερικό του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος ως η ιστορική του άρνηση, αλλά και σαν μορφή που φέρει τα στίγματα του παρελθόντος και που πρέπει ν' αντιμετωπίσει τον ανελέητο αγώνα του καπιταλισμού, ο οποίος θα αγωνίζεται να τον εξοντώσει στη γένεσή του. Οι εξοπλισμοί και μια σειρά άλλα φαινόμενα των πρώην σοσιαλιστικών κοινωνιών ήταν, ως ένα βαθμό, ο φόρος του σοσιαλισμού στον παλαιό κόσμο του οποίου αποτελούσε την άρνηση, αλλά ο οποίος καθόριζε ως ένα βαθμό τις μορφές μέσα από τις οποίες θα αναπτυσσόταν η νέα κοινωνία. Έτσι, οι αναπτυσσόμενες «σοσιαλιστικές χώρες» αναπαρήγαγαν τον αστικό καταμερισμό εργασίας, ο οποίος είχε ως συνέπεια νέες μορφές αποξένωσης και αλλοτριωμένης συνείδησης. Ο γιγαντισμός των έργων, εξάλλου, είχε ως συνέπεια την καταστροφή ολόκληρων περιοχών με την αλλαγή της ροής των ποταμών στην πρώην Σ.Ε. και με τις μονοκαλλιέργειες. Επίσης η εκμετάλλευση των πρώτων υλών της τεράστιας αυτής χώρας (πετρελαίου, μεταλλευμάτων, ξυλείας κ.λπ) είχε ως συνέπεια τη μόλυνση ολόκληρων περιοχών με τραγικές επιπτώσεις στην υγεία του πληθυσμού. Η καταστροφή του Τσενομπίλ ήταν, πέρα από μία άποψη, το σύμβολο ενός κόσμου που βρισκόταν σε τραγική αντίφαση με την πρακτική της οικοδόμησης μιας βιώσιμης σοσιαλιστικής κοινωνίας³³.

3. Διακόσια χρόνια κεφαλαιοκρατικής «προόδου»

Τα προβλήματα που δημιούργησε ο βιομηχανικός καπιταλισμός απέκτησαν στις μέρες μας πλανητικό χαρακτήρα. Πρόκειται για τα προβλήματα του πυρηνικού πολέμου, των κινδύνων από την ειρηνική χρήση της ατομικής ενέργειας, της μόλυνσης του περιβάλλοντος και γενικότερα των οικολογικών καταστροφών, της υποβάθμισης των εδαφών και της μείωσης των αποδόσεων, της πείνας που δεν αφορά μόνο το λεγόμενο τρίτο κόσμο, της δομικής ανεργίας, των συνθηκών ζωής στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις, της εξάντλησης των ενεργειακών αποθεμάτων και των πρώτων υλών.

Αυτό το πλέγμα των σύγχρονων αντιθέσεων είναι παράγωγο της βασικής αντίθεσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής – της αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας. Εν τούτοις, αν και παράγωγες οι αντιθέσεις αυτές δεσπόζουν στις σημερινές κοινωνίες με ενδεχόμενη «λύση» την καταστροφή της ανθρωπότητας.

Ο καπιταλισμός ώθησε στο έπακρο την «επιστημονική» εκμετάλλευση και του ανθρώπου και της φύσης. Βεβαίως, από μερικές απόψεις, η υλική κατάσταση της εργατικής τάξης στην εποχή μας έχει βελτιωθεί, ύστερα από πολύχρονους αγώνες και ανθρώπινες θυσίες. Ακόμα και το 19ο αιώνα η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ήταν 12, 14 ή και 16 ώρες, και στη βιομηχανία χρησιμοποιούσαν παιδιά 7, ακόμα και 3 ετών. Η σωματική καταστροφή των εργατών ήταν τέτοια, ώστε, όπως γράφει ο γάλλος ψυχίατρος Chr. Dejours, ενώ από τις εύπορες τάξεις στην Αμιένη το 1830 χρειαζόνταν 153 νεοσύλλεκτοι για να επιλεγούν 100 ικανοί για το στρατό, ο αντίστοιχος αριθμός από τις φτωχές τάξεις ήταν 383. Ο αγώνας για την υγεία ταυτιζόταν εκείνη την εποχή με τον αγώνα για την επιβίωση. «Το να ζεις, για τον εργάτη, σήμαινε να μην πεθαίνεις»³⁴. Σήμερα εξάλλου η νεοφιλεύθερη πολιτική τείνει να εκμηδενίσει τις κατακτήσεις της εργατικής τάξης. Στόχος ειδικά είναι η κατάργηση του οκτάωρου, η εβδομάδα των 45 ή των 65 ωρών, στα πλαίσια της γενικότερης αποδόμησης της λογόμενης φορντικής ρύθμισης.

Το σύστημα Taylor αντιπροσωπεύει την ακραία μορφή «επιστημονικής» εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Και ο κύριος αυτός, μπροστά στο δικαστήριο όπου παραπέμφθηκε επειδή η μέθοδός του κρίθηκε απάνθρωπη, παρομοίασε το νέο εργάτη με τον χιμπατζή. Κατά τον Taylor: «Η ιδέα να κάνουμε τους εργάτες, τον ένα μετά τον άλλο, κάτω από την καθοδήγηση ενός ικανού καθηγητή, να εκτελούν την εργασία τους σύμφωνα με τις νέες μεθόδους μέχρις ότου εφαρμόσουν με συνεχή τρόπο και από συνήθεια έναν επιστημονικό τρόπο εργασίας (μέθοδο που διαμορφώθηκε από κάποιον άλλο), η ιδέα αυτή, λέγω, είναι άμεσα αντίθετη με την παλαιά ιδέα, κατά την οποία κάθε εργάτης είναι το πιο κατάλληλο πρόσωπο για να καθορίσει τον προσωπικό τρόπο με τον οποίον εργάζεται»³⁵.

Σήμερα μπορεί οι καπιταλιστές και οι τεχνοκράτες του να αποφεύγουν να ανα-

φέρονται στον Taylor και στο σύστημά του. μστόσο οι ταιύλορισμός επιβιώνει και βελτιώνεται. Η ψυχοπαθολογία της εργασίας, στην οποία αναφερόταν ο Μαρξ, είναι σήμερα περισσότερο γενικευμένη. Όπως γράφει ο Dejours, από ψυχοπαθολογική άποψη, η «Επιστημονική Οργάνωση της Εργασίας» χαρακτηρίζεται «από μια τριπλή διαίρεση: διαίρεση λειτουργική. Διαίρεση του οργανισμού ανάμεσα σε εκτελεστικά όργανα και όργανα διανοητικής σύλληψης· διαίρεση, τέλος, των ανθρώπων, που μαντρώνονται από μια σημαντικά αυξημένη ιεραρχία επιστατών, ομαδαρχών, ρυθμιστών, χρονομετρών κ.λπ. Ο παλιός τεχνίτης έχει εξαφανισθεί. Στη θέση του γεννήθηκε ένα αυτόματο: ένα σώμα εργαλειοποιημένο, εργάτης-μάζα, αποστερημένο από το διανοητικό του εξοπλισμό και από το νοητικό του όργανο. Ο ακρωτηριασμένος εργάτης, στον οποίον αναφέρεται ο Μαρξ, έφτασε στην πιο τραγική του απογύμνωση στην εποχή της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας»³⁶.

Μπροστά στη νέα λαίλαπα κεφαλαιοκρατικής παγκοσμιοποίησης και ειδικά της «απορρύθμισης» της «αγοράς εργασίας», ορισμένοι αριστεροί διανοούμενοι αναφέρονται στις εργασιακές σχέσεις της εποχής του ταιύλορισμού σαν τότε να μην υπήρχε ανεργία, αβεβαιότητα και ανελέητη εκμετάλλευση τηςεργατικής δύναμης. Ταιύλορισμός σημαίνει: Εργάτης αποστερημένος από τα μέσα παραγωγής. Εργάτης υποταγμένος στα μέσα παραγωγής, βιολογικό εξάρτημα της μηχανής. Εργάτης ρυθμισμένος σύμφωνα με τη μέθοδο που επεξεργάστηκαν οι τεχνοκράτες. Εργάτης που δεν μπορεί ν' αναπτύξει οποιαδήποτε πρωτοβουλία. Ακόμα: ο εργάτης που δουλεύει στην αλυσίδα (εν σειρά) είναι και αυτοματοποιημένος και αποκομμένος από οποιαδήποτε επαφή με τους άλλους εργάτες. Οι εργάτες μοιράζονται συλλογικά, όπως γράφει ο Dejours, τη ζωή στο εργοστάσιο, το θόρυβο, τις ελλείψεις, την πειθαρχία. μστόσο, ζουν απομονωμένοι μεταξύ τους³⁷.

«Αυτό είναι το παράδοξο του συστήματος, που ισοπεδώνει τις διαφορές, δημιουργεί την ανωνυμία, την εναλλακτικότητα, ενώ εξατομικεύει τις οδύνες... Ο εργάτης αισθάνεται ντροπή που μετατρέπεται σε ρομπότ, που δεν είναι παρά εξάρτημα της μηχανής, που ενίοτε είναι βρόμικος, που δεν διαθέτει φαντασία και ευφυΐα, που αποπροσωποποιείται.» Ο εργάτης έχει το αίσθημα ότι είναι άχρηστος, ότι καταβροχθίζεται από τα μέσα, ότι υποβαθμίζεται, φθίρεται ή δηλητηριάζεται³⁸. Έτσι, ένας σύγχρονος ψυχίατρος καταλήγει σε όμοια συμπεράσματα με τον Μαρξ, σε ότι αφορά την ψυχοπαθολογία της εργασίας. Φυσικά, η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» αποτελεί πρόοδο για την αστική ιδεολογία, για τους τεχνοκράτες και τους κεφαλαιοκράτες.

Αυτά για τους εργάτες που δεν δουλεύουν βέβαια πια 12 και 16 ώρες την ημέρα, αλλά που υφίστανται μεγαλύτερη εκμετάλλευση και που ζουν στις νέες εξουθενωτικές συνθήκες εργασίας και ζωής στο «ορθολογικό» σύστημα παραγωγής που αντιπροσωπεύει ο τεχνολογικά αναπτυγμένος καπιταλισμός. (Ορθολογισμός στο εργοστάσιο, ανταγωνισμός στην αγορά, αναρχία στο σύνολο της παραγωγής).

Ο καπιταλισμός δεν επαναστατικοποιεί μόνο τα μέσα παραγωγής μέσα από τον ανελήγχο ανταγωνισμό. Ταυτόχρονα αναζητεί νέους τρόπους αποτελεσματικότερης εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Ο ταιύλορισμός εξατομικεύει την εργασία εν σειρά. Σήμερα όμως υπάρχει η τάση συγκρότησης οριζόντων ομάδων, όπου ο ατομικός εργάτης συνεργάζεται για την αποδοτικότερη οργάνωση της εργασίας. Οι προπαγανδιστές μιλάνε για συλλογικότητα, πρωτοβουλία κ.λπ. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ψευδή συλλογικότητα και για απάτη συμμετοχής, δοθέντος ότι τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε άλλους και άλλοι αποφασίζουν για τα μεγάλα προβλήματα της επιχείρησης. Στόχος αυτής της απατηλής «συμμετοχής» είναι η αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Επίσης, η συναίνεση σε ένα κλίμα πλαστής συλλογικότητας³⁹.

Αλλά η σύγχρονη τεχνική επέτρεψε και την πιο «επιστημονική» και αποτελεσματική εκμετάλλευση όχι μόνο της εργατικής τάξης των αναπτυγμένων χωρών, αλλά και του πλούτου και της εργατικής δύναμης των χωρών της περιφέρειας του καπιταλισμού.

Εν αρχή ην τα μπαχαρικά. Μπαχαρικά, πολύτιμοι λίθοι, δίψα για χρυσάφι. Μετά το δουλεμπόριο, οι πόλεμοι για την αρπαγή δούλων, κέρδη από την πώληση των δούλων και κέρδη από τις φυτείες της Αμερικής. Στη συνέχεια εκμετάλλευση της εύφορης γης των αποικιών και της φθηνής δύναμης των αποίκων (ο λευκός άρπαζε τη γη και οργάνωνε φυτείες και ορυχεία, και ο ιεραπόστολος υποσχόταν τον παράδεισο στους υποτακτικούς δούλους) για παραγωγή καφέ, κακάο, τσαγιού, μπαμπακιού, καουτσούκ, εξαγωγή μεταλλευμάτων, χρυσαφιού, πολύτιμων λίθων. Καταστροφή των παραδοσιακών δομών της οικονομίας (και ειδικά της γεωργίας) των αποικιακών και των υπανάπτυκτων χωρών και δημιουργία αγοράς όχι μόνο για βιομηχανικά προϊόντα, αλλά και για τρόφιμα που εξάγουν τώρα οι αποικιοκράτες. Βιομηχανικές επενδύσεις σε συνέχεια για εκμετάλλευση των εγχώριων πρώτων υλών και της φθηνής εργατικής δύναμης, ολοκληρωτική εξάρθρωση μιας πολυδιάστατης, σχετικά ισορροπημένης οικονομίας βασισμένης στις επιτόπιες ανάγκες και δυνατότητες, επιβολή μιας διατροφής με τυποποιημένα προϊόντα που συχνά παράγονται επιτόπου, εξάγονται και επανεισάγονται (π.χ., γάλα από χώρες της Αφρικής), πώληση βιομηχανικών προϊόντων που με μορφή πρώτων υλών ή ημικατεργασμένων προϊόντων εξάχθηκαν για να εισαχθούν στη συνέχεια με τη μορφή τελικών προϊόντων. (Ακόμα και στην Ελλάδα εισάγεται αλουμίνιο που σε ημιτελική μορφή παράγεται στη χώρα μας). Συνολικά, καταστροφή της γης των αποικιών και των εξαρτημένων χωρών με τις φυτείες και τις μονοκαλλιέργειες, εξάρθρωση της παραδοσιακής οικονομίας τους και ολοκληρωτική εξάρτηση από την οικονομία των μητροπόλεων, κακή διατροφή, μεγαλουπόλεις που τις μαστιίζει η πείνα και οι ασθένειες, ύπαιθρος που παρακμάζει και έξοδος των εξαθλιωμένων χωρικών, αυτές είναι μερικές από τις πλευρές της τεχνολογικής «ανάπτυξης» του τρίτου κό-

σμου κάτω από το μαστίγιο του δουλεμπόρου, το σταυρό του ιεραπόστολου και το κανόνι των εκπροσώπων της Αυτού Μεγαλειότητας ή της αυτού Εξοχότητας του Προέδρου της οποιασδήποτε καπιταλιστικής «δημοκρατίας» ή της σημερινής («παγκοσμιοποίησης»).

Ας μην είμαστε άδικοι. Ο καπιταλισμός, με την επιστήμη και την τεχνική, ανακάλυψε ή δημιούργησε αφάνταστες δυνατότητες για την ανθρωπότητα. Αλλά η πρόοδος αυτή πραγματοποιήθηκε, όπως τόνισε ο Μαρξ, με τη θυσία γενεών, τάξεων και λαών, μέσα από την εκμετάλλευση, τους αποικιακούς και τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους, μέσα από μια πρωτοφανέρωτη φθορά της φύσης και των ανθρώπων. Αυτό ήτανε μέχρι σήμερα το τίμημα της προόδου. Αλλά η τεχνολογική πρόοδος δεν θα έχει και στο μέλλον, αναπόφευκτα, τη βάρβαρη αυτή όψη. Αν η καπιταλιστική τεχνική ήταν η άρνηση της ενότητας του ανθρώπου με τη φύση και με τους ομοίους του, η άρνηση της άρνησης, μέσα από το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, θα μπορούσε να αποκαταστήσει την εξαρθρωμένη ενότητα σε ένα υψηλότερο επίπεδο.

4. Παγκοσμιοποίηση: αντιφάσεις και δυνατότητες

Σήμερα ζούμε κάτω από τον αστερισμό της «παγκοσμιοποίησης». Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μύθος, αν και παρουσιάζεται από τους διανοούμενους που σιτίζονται από τις πολυεθνικές και το κράτος με μυθικές ιδιότητες.

Η παγκοσμιοποίηση είναι εγγενής τάση του καπιταλισμού. Οι σημερινές δυνατότητες παραγωγής και επικοινωνίας την καθιστούν κυρίαρχη τάση. Αλλά αυτό που «παγκοσμιοποιείται» δεν είναι κάποια τάση υπέρβασης του εθνικού ανταγωνισμού και δημιουργίας μιας ειρηνικής ανθρωπότητας. Η παγκοσμιοποίηση είναι η τάση επιβολής των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σ' ολόκληρο τον πλανήτη. Όμως, παρά την τάση για παγκοσμιοποίηση, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είναι κυρίαρχες σε ένα σχετικά μικρό μέρος του: στη Βόρεια Αμερική, στην Ευρώπη και στην Ιαπωνία. Στον υπόλοιπο κόσμο υπάρχουν θύλακες αναπτυγμένου καπιταλισμού, περιοχές όπου οι σχέσεις αυτές τείνουν να γίνουν κυρίαρχες, και περιοχές όπου συνυπάρχουν με κατάλοιπα φεουδαρχίας, δουλοκτησίας, ακόμα και πρωτόγονου-κοινοτικού τρόπου ζωής⁴⁰.

Τι κυριαρχεί λοιπόν σήμερα; Αυτό που τείνει να κυριαρχήσει είναι η καπιταλιστική αγορά και αυτό που έχει παγκοσμιοποιηθεί μέχρι σήμερα, είναι κυρίως η κίνηση του παρασιτικού χρηματιστικού κεφαλαίου. Βεβαίως σήμερα υπάρχει εξαγωγή κεφαλαίων από τα ιμπεριαλιστικά κέντρα προς τον «τρίτο κόσμο», τα οποία επενδύονται στη βιομηχανία και στη γεωργία με σκοπό την καταλήστευση των πρώτων υλών αυτών των χωρών και την εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής τους

δύναμης. Στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες εξάλλου, οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις δεν έχουν κυριαρχήσει στους βασικούς παραγωγικούς τομείς. Περισσότερο έχουν κυριαρχήσει στο εμπόριο, στον τραπεζικό τομέα, (στην αρπαγή και την ιδιωτικοποίηση των ενεργειακών πηγών: πετρελίου, φυσικού αερίου) και των μεταλλευμάτων κυρίως στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Συνολικά, στους πιο ληστρικούς (και προσοδοφόρους) τομείς του «καπιταλισμού της μαφίας», της ιστορικά ανέκδοτης αναδυόμενης μορφής, η οποία είναι προϊόν μιας ιστορικής κατάρρευσης και οπισθοδρόμησης.

Τάση λοιπόν για παγκοσμιοποίηση. Η τάση αυτή όμως γεννά νέες αντιθέσεις: αντιθέσεις ανάμεσα στα τρία ιμπεριαλιστικά κέντρα, αντιθέσεις ανάμεσα στις μητροπόλεις του καπιταλισμού και τον τρίτο κόσμο, ανάμεσα στις πολυεθνικές και προπαντός αντίθεση που συνεχώς οξύνεται ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.

Ποιος μηχανισμός θα εξισοροπήσει τις νέες πλανητικές αντιθέσεις;

Κατά τους προπαγανδιστές και τους πολιτικούς υπηρέτες του κεφαλαίου, ο μηχανισμός αυτός είναι η Αγορά. Η νέα θεότητα δεν έχει τη λάμψη των αρχαίων θεοτήτων. Έχει όμως, μας λένε, τη δύναμη να εξισοροπή τις αντιθέσεις. Έτσι οι αγοραίες κοινωνίες μας και η ανθρωπότητα συνολικά θα τείνουν, ως αυτορυθμιζόμενα συστήματα, στη γκρίζα ομοιομορφία της ουτοπίας του Φουκαγιάμα.

Αλλά για μία ακόμα φορά η πραγματικότητα διέψευσε τις προφητείες των «ιδεολόγων». Η πολυδιαφημισμένη νέα τάξη αποδείχτηκε Νέα Αταξία. Το «πόλεμος όλων εναντίον όλων» του Χομπς, όχι μόνο δεσπόζει στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και μεταξύ των εθνών, αλλά και θεσμοθετήθηκε ως κυρίαρχη σχέση, υποχρεωτική, αναπόφευκτη, όπως η φυσική νομοτέλεια ή η Μοίρα των Αρχαίων. Γενικευμένος ανταγωνισμός, ο ηττημένος θα πεθάνει, ο θάνατός σου ζωή μου, πόλεμοι καθημερινοί, σιωπηλοί, αδυσώπητοι, στη «μεταμοντέρνα» ζούγκλα του καπιταλισμού. Αλλά οι ανάγκες για αγορές για πρώτες ύλες και για πλανητική ηγεμονία, συνεπάγονται τους θερμούς πολέμους που ζήσαμε τα τελευταία χρόνια: τον πόλεμο του Κόλπου, τους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας, τις υποκεινούμενες εμφύλιες συγκρούσεις στην Αφρική και στην Κεντρική Ασία, τον ατελείωτο πόλεμο εναντίον του λαού των Παλαιστινίων, τον πόλεμο γενοκτονίας των Κούρδων κ.λπ. Και τελευταία, τους πολέμους εναντίον της «τρομοκρατίας» τους οποίους εγκαινίασε ο Μπους και θα συνεχίσει ο Ομπάμα, πολέμους που αποβλέπουν στην καταλήστευση ενεργειακών αποθεμάτων και ταυτόχρονα στην στρατιωτική και την πολιτική ηγεμονία των ΗΠΑ. Οι σημερινοί πόλεμοι εξάλλου «αναζωογονούν» την βιομηχανία των ΗΠΑ των ΗΠΑ, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλουν στην ένταση της κρίσης της αμερικάνικης κοινωνίας.

Πρώτο λοιπόν θύμα της Νέας Εποχής η εργατική δύναμη. Γενικότερα, οι φτω-

χές και εξαθλιωμένες μάζες του πλανήτη. Την ίδια στιγμή θύμα γίνεται η ίδια η φύση, με τη διαταραχή του ομαλού μεταβολισμού με τις ανθρώπινες κοινωνίες. Η εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων θα οδηγήσει σε νέες εντάσεις και συγκρούσεις. Η μόλυνση της υδρόσφαιρας και της ατμόσφαιρας τείνει να καταστήσει τον πλανήτη μη φιλικό προς το ανθρώπινο είδος. Η αντίθεση ανθρώπου φύσης είναι παράγωγη της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας. Η παράγωγη όμως αυτή αντίθεση τείνει να γίνει κυριαρχική, απειλώντας την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου είδους⁴².

Η αντίθεση αυτή είναι δυνατόν να λυθεί στα πλαίσια του καπιταλισμού; Αναμφισβήτητα, κάθε κίνημα για τοπικές, επιμέρους έστω λύσεις, είναι θετικό. Αλλά τα μικρά, επιμέρους και τοπικά, μπορούν να προσφέρουν διέξοδο; Γίνεται λόγος για πράσινο καπιταλισμό. Για αειφόρο ανάπτυξη. Για αξιοβίωτη ανάπτυξη. Όμως μια αειφόρος ανάπτυξη στα πλαίσια της ανταγωνιστικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αποτελεί ουτοπία. Ο καπιταλισμός αγγίζει ήδη τα ιστορικά του όρια και τείνει να παρασύρει την ανθρωπότητα όχι μόνο στην οικολογική καταστροφή, αλλά σε μια νέα εποχή συντηρούμενης βαρβαρότητας που ως όριο της μπορεί να έχει την αυτοκαταστροφή. Η δυναμική του καπιταλισμού είναι ασύμβατη με κάποια αειφόρο ανάπτυξη. Η σημερινή κρίση υπερσυσσώρευσης συγκεκριμενοποιεί τη φθορά των ανθρώπων και των πραγμάτων που συνεπάγεται η ίδια η δυναμική του κεφαλαίου. Και πέρα απ' αυτό, στόχος δεν πρέπει να είναι μια αειφόρος, αλλά μια αξιοβίωτη ανάπτυξη, η οποία θα εξασφαλίζει μια ανώτερη ποιότητα ζωής και ένα θετικό περιεχόμενο και νόημα στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων⁴³. Εντούτοις, παρά τη θετική συνεισφορά του, τα περισσότερα οικολογικά κινήματα σήμερα περιορίζονται σε επιμέρους βελτιώσεις. Ο ιστορικός τους ορίζοντα δεν ξεπερνά τον ορίζοντα της αστικής κοινωνίας. Γι' αυτό οι προτάσεις τους δεν μπορούν να οδηγήσουν στην υπέρβαση της οξυνόμενης αντίθετης ανθρώπου φύσης⁴⁴.

Διακόσια χρόνια επιστημονικών και τεχνολογικών επαναστάσεων, διακόσια χρόνια κεφαλαιοκρατικής προόδου, και η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της γης μαστίζεται από την πείνα, παλαιές και νέες ασθένειες, ενώ οι λαοί αλληλοσφάζονται για αλλότρια συμφέροντα, θύματα των ιδεολογιών και της δικής τους ανωριμότητας. Και όμως με τις εφαρμογές των σημερινών επιστημών, αν αξιοποιούνταν προς το συμφέρον της ανθρωπότητας και όχι για την αύξηση των κερδών των πολυεθνικών, κάθε άνθρωπος του πλανήτη θα μπορούσε να έχει εξασφαλίσει μια ικανοποιητική διατροφή, ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη και μόρφωση. Αλλά ο τεράστιος κοινωνικός πλούτος σπαταλάται για τις πολεμικές προετοιμασίες και για τους πολέμους, καθώς και για την εξοργιστική διαβίωση μιας προνομιούχας μειοψηφίας. Μια ορθολογική οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής εξάλλου, με στόχο την ικανοποίηση των ουσιαστικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, δεν θα συνεπαγόταν την οικολογική καταστροφή – τη ση-

μερινή διαταραχή του ομαλού μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης. Μια τέτοια οργάνωση θα εξαφάνιζε την ανεργία και την αμάθεια, και θα μείωνε τη συσσώρευση των μαζών στις μεγαλουπόλεις της μοναξιάς, των ναρκωτικών και του εγκλήματος, με προοπτική οι σημερινές μεγαλουπόλεις να καταλήξουν κάποτε νεκρά μνημεία μιας βάρβαρης εποχής, όπως οραματιζόταν τον περασμένο αιώνα ο Φρ. Ενγκελς.

Μια τέτοια ριζική αναδόμηση των σημερινών κοινωνιών προϋποθέτει την άρση της θεμελειακής αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας, δηλαδή την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, δηλαδή το σοσιαλισμό. Αλλά, ο σοσιαλισμός δοκιμάστηκε και απέτυχε, θα αντιτείνουν καλοπροαίρετα πολλοί συμπολίτες μας σήμερα. Εντούτοις, αυτό που απέτυχε και κατέρρευσε δεν ήταν κάποια ιδεατή μορφή που ενσαρκώθηκε πάνω στη γη. Ήταν μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, η οποία έφερε τα στίγματα του παρελθόντος και που επεχείρησε να τα υπερβεί μέσα σε καθορισμένες, αφάνταστα δυσμενείς ιστορικές συνθήκες. Ο σοσιαλισμός είναι σήμερα περισσότερο αναγκαίος από ποτέ. Και παρά την πρώτη αποτυχία, αποτελεί τη μόνη ρεαλιστική διέξοδο από τη σημερινή βαρβαρότητα⁴⁵.

Κανείς σοβαρός μελετητής ή πολιτικός δεν αρνείται τον καθολικό χαρακτήρα της κρίσης των σημερινών κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών. Μετά το «θρίαιμβο» του νεοφιλελευθερισμού, τον φετιχισμό της Αγοράς, της θεωρίας του τέλους της Ιστορίας, η κρίση είναι ήδη και για άλλη μια φορά εδώ παγκόσμια και καθολική: οικονομική, πολιτισμική, ηθική. Ζούμε ήδη τις πρώτες συνέπειες. Ποια θα είναι η κατάληξη; Ένα είναι βέβαιο: η έξοδος από τη σημερινή κρίση θα προετοιμάσει την επόμενη. Ως τότε; Η διπίστωση είναι εύκολη. Αλλά η ερμηνεία της κρίσης και η αναζήτηση ρεαλιστικής διέξοδου; Στους πανεπιστημιακούς κύκλους κυριαρχεί σήμερα μια τάση που εν τέλει δεν ενοχλεί την κυρίαρχη τάξη: αντί για μια επιστημονική ανάλυση των σχέσεων και των αντινομιών των κοινωνιών του αναπτυγμένου καπιταλισμού και για αναζήτηση μιας εναλλακτικής λύσης, πολλοί κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι απολυτοποιούν μια όψη της πραγματικότητας και νομίζουν ότι κάνουν επιστήμη ενώ αφελώς (αν όχι κουτοπόνηρα) φενακίζουν την πραγματικότητα. Έτσι μιλούν για «κοινωνία της πληροφορίας» (λες και δεν πρόκειται για καπιταλισμό), για την πληροφορία και τον τζόγο που παράγουν πλούτο, όμως η αγλαδιά παράγει αγλάδια – Μαρξ), για κοινωνία της κατανάλωσης (λες και πάντα η παραγωγή δεν βρισκόταν πάντα σε διαλεκτική σχέση με την κατανάλωση), για βιομηχανική και όχι καπιταλιστική κοινωνία, για κοινωνία του ρίσκου (ποιοι ρισκάρουν, τι ρισκάρουν και γιατί ρισκάρουν), για αρχή της συνυπευθυνότητας (συνυπεύθυνος ο εργάτης ή ο αγρότης με τον κ. Μπους για την καταστροφή του περιβάλλοντος), για αίτημα αειφορίας (λες και πρόκειται για καντιανή ηθική επιταγή), για κοινωνία της διακινδύνευσης (ποιοι διακινδυνεύουν και τι; ίδιος ο βιομήχανος, ο τζογαδόρος και ο δραχμοβίωτος), για τη μεταβιομηχανική κοινωνία, για διαπραγ-

ματευτική δημοκρατία λες και οι κοινωνικές αντιθέσεις θα αρθούν με διαπραγματεύσεις που θα οδηγήσουν στην κοινωνική αρμονία κ.λπ., κ.λπ.

Σήμερα, σε εποχή έκπτωσης και συμβιβασμού, εποχή της «αποικοδόμησης» και «της καταφρόνιας» (H.Lefebvre) οι σοσιαλδημοκρατικές αυτές ανοησίες περνούν και πλασάρονται από τα ΜΜΕ ως καταστάλαγμα σοφίας. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον Γιούργκεν Χάμπερμας, που τόσο υπερτιμήθηκε και στη χώρα μας από κομπλεξικούς πανεπιστημιακούς μας. Μιλώντας πριν λίγα χρόνια στην Καθημερινή, «για μια ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών» ο τελευταίος της Σχολής της Φραγκφούρτης που από τη σκέψη του έχει εξαφανισθεί το κριτικό πνεύμα αυτής της Σχολής, επικρίνει (τρόπος του λέγειν) το νεοφιλελεύθερο «κοσμοείδωλο» – φυσικά δεν πρόκειται για κοσμοείδωλο αλλά για πολιτική – και προτείνει και αυτός τη δική του συνταγή για την ευρωπαϊκή «κοινωνία των πολιτών». Ο «μεγάλος» γερμανός διανοητής λοιπόν δεν βλέπει στην Ευρώπη οικονομικές δυνάμεις που συγκρούονται, ταξικές αντιθέσεις που είναι ασυμφιλίωτες, δεν βλέπει τις αλλοτριωτικές συνέπειες του αναπτυγμένου καπιταλισμού που με οξυδέρκεια επισήμαναν οι στοχαστές της Σχολής της Φραγκφούρτης. Έτσι, ως προϋποθέσεις για μια «υπερεθνική ευρωπαϊκή συνείδηση», βλέπει: πρώτον, την ανάγκη μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών, δεύτερον, την οικοδόμηση μιας πανευρωπαϊκής πολιτικής δημόσιας σφαίρας και τρίτον, τη δημιουργία μιας πολιτικής κουλτούρας που να μπορούν να συμμερισθούν όλοι οι πολίτες της Ε.Ε.». Οι διαδικασίες αυτές μπορούν να επιταχυνθούν «με την καταλυτική επίδραση ενός Συντάγματος και να οδηγηθούν σε ένα σημείο σύγκλισης». Βέβαια αναγνωρίζει ο διανοητής μας ότι υπάρχει δημοκρατικό έλλειμμα που όμως «μπορεί να αρθεί μόνον αν ταυτόχρονα δημιουργηθεί μια ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, ενταγμένη στη δημοκρατική διαδικασία». Με αυτά και με άλλα εξίσου καταλυτικά που κινούνται πάντα στο χώρο της κυρίαρχης ιδεολογίας και όχι της υπαρκτής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, θα διευκολυνόταν η μετάβαση «σε μια μετά – εθνική δημοκρατία, η οποία θα στηρίζεται στην αμοιβαία αναγνώριση μεταξύ υπερήφανων εθνικών πολιτισμών»⁴⁶. Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης, η ανάδυση νέων εθνικισμών, η αδυναμία αποδοχής ενός Συντάγματος της ΕΕ, συνολικά η μόνιμη κρίση των ευρωπαϊκών κοινωνιών, μας επιτρέπουν να σταθμίσουμε την αξία των ιδεών του Χάμπερμας και συνολικά της ενσωματωμένης δημοκρατίας.

Και όμως, με αυτά και άλλα παρόμοια δικόι μας και ξένοι φενακίζουν την πραγματικότητα. Τα ιδεατά τους σχήματα, αφελείς κατασκευές 150 χρόνια μετά το Κεφάλαιο του Μαρξ, ανακυκλώνονται στις πανεπιστημιακές αίθουσες και από τα ΜΜΕ χωρίς να μπορούν να βρουν μια διέξοδο από μια πραγματικότητα την οποία δεν συμφέρει να δούμε κατάματα. Για άλλη μια φορά ένα μεγάλο μέρος των πανεπιστημιακών, από διανοητική ανικανότητα ή προς ίδιον όφελος, γίνονται οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι του κεφαλαίου στην ανώτερη και περισσότερο βάρβαρη φάση του.

Οι άνθρωποι στις αρχαϊκές κοινωνίες παρήγαγαν αξίες χρήσεις. Ένα μέρος τους μετατρέπονταν σε εμπόρευμα, αλλά και αυτό για τις άμεσες ανάγκες του γένους ή της φυλής. Στη δουλοκτητική κοινωνία, και προπαντός προς τα τέλη του Μεσαίωνα, άρχισε να αναπτύσσεται η εμπορευματική παραγωγή η οποία έγινε κυρίαρχη, γενικεύτηκε, στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Αλλά η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή προϋποθέτει μια σχετικά αναπτυγμένη τεχνική, και αναδραστικά γίνεται κινητήρια δύναμη για την τεχνολογική ανάπτυξη. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι οι φυσικές επιστήμες αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη σε γενετική σχέση με την ανάπτυξη του καπιταλισμού⁴⁷. Αλλά η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή είναι από τη φύση της ανταγωνιστική. Έτσι, όπως ανέλυσε ο Μαρξ, κάθε πρόοδος στην επιστήμη και στην τεχνολογία χρησιμοποιείται για την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση της γης και της εργατικής δύναμης. Η πρόοδος συνεπώς είναι «ευλογία» για τους μεν, θεομηνία για τους δε. Στην ιστορία των τελευταίων τριών αιώνων μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας όχι μόνο ως θρίαμβο της ανθρώπινης διάνοιας αλλά, την ίδια στιγμή, ως το «μαρτυρολόγιο» του νεότερου προλεταριάτου⁴⁸.

Στη σημερινή φάση της κεφαλαιοκρατικής παγκοσμιοποίησης, η «πρόοδος», η «ανάπτυξη» και ο «εκσυγχρονισμός» έδειξαν το πραγματικό τους πρόσωπο: πρόσωπο άρπυας. Με επικεφαλής την ηγεμονική δύναμη των ΗΠΑ, οι ιμπεριαλιστικές χώρες μάχονται σήμερα να επιβάλουν τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής σ' ολόκληρο τον πλανήτη, χρησιμοποιώντας χωρίς δισταγμό όλα τα μέσα της σύγχρονης επιστήμης και της επιστημονικής τεχνολογίας: από την προπαγάνδα των ΜΜΕ, τις υποκινούμενες δικτατορίες, μέχρι τους τοπικούς πολέμους και το ανακυκλωμένο ουράνιο. Σε ένα άλλο επίπεδο οι ΗΠΑ και οι σοσιαλδημοκρατικές ύαινες της Ε.Ε. έφτασαν με απερίγραπτο κυνισμό να μιλούν για «ανθρωπιστικούς» βομβαρδισμούς, για χρήση βίας χάριν των «αξιών» και να βομβαρδίζουν χωρίς καν να ζητούν την τυπική έγκριση του υποχείριου ΟΗΕ. Αποκορύφωμα της ιμπεριαλιστικής πολιτικής ήταν το δόγμα κατά το οποίο, σε πλήρη περιφρόνηση προς το διεθνές δίκαιο, μια ομάδα χωρών θα αποφασίζει να βομβαρδίζει κάθε λαό που δεν θα υποκλινόταν στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου⁴⁹. Η σημερινή γενοκτονία των Παλαιστινίων δεν πραγματοποιείται αποκλειστικά από το κράτος των σιωνιστών. Τα όπλα, το χρήμα, η πολιτική στήριξη και η ιδεολογική δικαιολόγηση, προέρχονται από τις ΗΠΑ και από τις χώρες της Ε.Ε.

Πού πηγαίνει λοιπόν η ανθρωπότητα;

Μετά την κατάρρευση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου», η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση έμοιαζε να μη συναντά αντίσταση από τους απογοητευμένους λαούς. Σύντομα όμως άρχισε να φαίνεται η πραγματική φύση της διαδικασίας. Αντίστοιχα άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα κινήματα αντίστασης, διαψεύδοντας τους σι-

τιζόμενους ιδεολόγους του «τέλους της ιστορίας»). Αντί για ένα δικό μου σχόλιο, αναδημοσιεύω ένα μέρος από το άρθρο του Β. Μουλόπουλου:

«Ένα φάντασμα πλανάται πάνω από τον γαλαξία του νεοφιλελευθερισμού: το φάντασμα του «λαού του Σιάτλ». Ένα πλανητικό κίνημα εκατομμυρίων ανθρώπων που τρομοκρατεί όσους βιάστηκαν να αναγγείλουν το τέλος της πάλης των τάξεων, το τέλος της Ιστορίας. Μετά το Γκέτεμποργκ τα ειρωνικά χαμόγελα των οργανικών διανοουμένων της μοναδικής σκέψης, της μοναδικής πολιτικής, της μοναδικής οικονομίας, για τους «περιπλανώμενους αλητοτουρίστες της βίας», πάγωσαν. Οι τριτοδρομικοί καθηγητές της London School of Economics, οι μεταλλαγμένοι σοσιαλιστές, οι αρθρογράφοι βαποράκια του εκσυγχρονισμού και οι αναλυτές του «μεσαίου χώρου» ανακαλύπτουν έκπληκτοι ότι οι «επικίνδυνες τάξεις» (όπως έλεγε ο Μαρξ) όχι μόνο είναι πάντα εδώ, αλλά κάνουν δυναμικά την επανεμφάνισή τους στη σκηνή της Ιστορίας.

Και ρωτούν με αγωνία και απορία: Από που ξεφύτρωσαν;

Είναι διασκεδαστικοί όλοι αυτοί οι τσαρλατάνοι της παγκοσμιοποίησης που με το γνωστό σοβαροφανές ύφος τους προσπαθούν να αναλύσουν ένα φαινόμενο το οποίο βρίσκεται πέρα από τις περιορισμένες διανοητικές ικανότητές τους. Μου θυμίζουν τυφλούς που προσπαθούν να καταλάβουν και να περιγράψουν το ουράνιο τόξο»⁵⁰.

Αυτά για τη θεωρία της προόδου και την πράξη του καπιταλισμού. Όμως, εκατό χρόνια μετά το Κεφάλαιο και σαν να μη γράφτηκε ποτέ αυτό το έργο, κυρίαρχη αντίληψη της προόδου στο αριστερό κίνημα ήταν η αστική-επιστημονικίστικη και ουμανιστική, δηλαδή η αφηρημένη αντίληψη που ταυτίζει την πρόοδο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Το φαινόμενο φυσικά μπορεί να εξηγηθεί αλλά όχι να δικαιολογηθεί, εφόσον τίποτα στην ιστορία δεν είναι αναπόφευκτο. μη-λαδή: μέσα στις φοβερές συνθήκες οικοδόμησης των πρώτων σοσιαλιστικών κοινωνιών, οι ανάγκες για δημιουργία βιομηχανικής βάσης και γενικότερα οι απαιτησιακές ανάγκες αντιμετωπίστηκαν μονόπλευρα, από την οικονομική-τεχνολογική άποψη. Βαθμιαία επικράτησε ο φετιχισμός της παραγωγής και της παραγωγικότητας, η θεοποίηση των «μεγάλων έργων του κομμουνισμού», η ιδεολογία της «απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» και αντίστοιχα η ηθιολογική – πατερναλιστική αντίληψη για την εργασία. Η πρακτική αυτή απέδωσε στα πρώτα χρόνια του γενικού επαναστατικού ενθουσιασμού. Βαθμιαία ωστόσο οδήγησε στη γραφειοκρατία, στην αποξένωση και στη στασιμότητα των τελευταίων ετών. Επιπλέον: σήμερα, επιτέλους, ομολογείται ότι τα προβλήματα του περιβάλλοντος δεν συνιστούν «προνόμιο» μόνο των κεφαλαιοκρατικών χωρών, όπως και η σπατάλη των πρώτων υλών, η μείωση ή και η εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων. Σήμερα επίσης, και επιτέλους, ομολογείται ότι τα προβλήματα των μεγαλοπόλεων (συνθήκες ζωής, μόλυνση, μοναξιά, αυτοκτονίες), έστω και αν δεν εί-

χαν την οξύτητα που χαρακτηρίζει τις μεγαλουπόλεις του καπιταλισμού, υπήρχαν και οξύνονταν όσο βάθαινε η κρίση αυτών των κοινωνιών. Η αντιγραφή των αναπτυξιακών προτύπων του καπιταλισμού και η επιβίωση του κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας υπό το έμβλημα του σοσιαλισμού, ήταν δύο από τις βασικές αιτίες του αδιεξόδου, της κρίσης και της κατάρρευσης των κοινωνιών σοβιετικού τύπου⁵¹.

Ο παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός κυριαρχεί σήμερα σ' ολόκληρο σχεδόν τον πλανήτη. Αλλά η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης του κεφαλαίου, και ειδικά του χρηματοπιστωτικού... παλαιές και δημιούργησε νέες αντιθέσεις. Η σημερινή κρίση και το σύνολο των συνθηκών ζωής, τόσο στις μητροπόλεις του καπιταλισμού, όσο και τις «υπό ανάπτυξιν» χώρες, συγκεκριμενοποιούν την κατάρρευση της αστικής κοσμοαντίληψης και ειδικά του μύθου της προόδου.

Η σημερινή βαρβαρότητα και οι σκοτεινές προοπτικές, αναζωογονούν παλαιές ουτοπίες και δημιουργούν νέες: Τεχνοκρατικές ουτοπίες που αγνοούν τις εγγενείς αντινομίες των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Νοσταλγικές ουτοπίες επιστροφής «στις ρίζες» σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν. Ουτοπίες για το τέλος της ιστορίας. Ριζοσπαστικές, αντικαπιταλιστικές, ρεαλιστικές και επαναστατικές ουτοπίες. Και τέλος, «επιστροφή στον Μαρξ», ως αφετηρία για την κατανόηση του σημερινού κόσμου και την επαναστατική αλλαγή του.

Ο σοσιαλισμός είναι σήμερα περισσότερο αναγκαίος από ποτέ. Ποιός σοσιαλισμός; Όχι ο σοσιαλισμός που γνωρίσαμε, δέσμιος, μεταξύ άλλων, της ιδεολογίας της «προόδου». Ο βιομηχανικός καπιταλισμός δεν είναι βιώσιμη μορφή κοινωνικής συμβίωσης. Η ιστορία απέδειξε ότι και ο σοσιαλισμός που αντέγραψε τα πρόσωπα του βιομηχανικού καπιταλισμού δεν ήταν βιώσιμος. Προϋπόθεση για μια βιώσιμη σοσιαλιστική κοινωνία και για την δυνατότητα του κομμουνισμού είναι, πριν απ' όλα, η αποκατάσταση ενός βιώσιμου μεταβολισμού ανθρώπου-φύσης. Αυτό σημαίνει αποκέντρωση, αναγέννηση επαγγελμάτων, προστασία και εμπλουτισμό της βιοποικιλότητας, εξασφάλιση αιεφόρων μορφών ανάπτυξης κ.λπ. Ταυτόχρονα ριζική αλλαγή τρόπου ζωής με απόρριψη των αξιών της λεγόμενης κοινωνίας της κατανάλωσης, που σημαίνει εξασφάλισης των αναγκαίων υλικών προϋποθέσεων και ταυτόχρονα δημιουργία ενός πλούσιου δικτύου κοινωνικών σχέσεων, οι οποίου, αντίστοιχα, θα εμπλουτίζουν την ιστορικά διαμορφωμένη ουσία του ανθρώπου. Και αυτά προϋποθέτουν και ταυτόχρονα συνεπάγονται μια κοινωνία «ελεύθερα και ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών» (Μαρξ). Η κοινή κατοχή των μέσων παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου θα αποτελέσει τη βάση για μια νέα ηθική και για την πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπινου όντος.

Ουτοπία; Ίσως. Ωστόσο σήμερα είναι δυνατόν να θεμελιώσουμε επιστημονικά ότι υπάρχει αναλλοίωτη, εγωϊστική φύση. Ότι ο άνθρωπος είναι ανοικτό πεδίο δυνατοτήτων, θετικών και αρνητικών. Ότι δεν υπάρχει οντολογικό εμπόδιο για μια

κοινωνία συνεργασίας και αλληλεγγύτης. Το πρόβλημα βρίσκεται αλλού: στις αντικειμενικές δυσκολίες, στις δυνατότητες ελέγχου του κοινωνικού γίγνεσθαι. Μέχρι τώρα η πορεία της ανθρωπότητας καθορίστηκε βασικά, από τους τυφλούς νόμους της οικονομίας. Το πέρασμα από την προϊστορία, στην πραγματική ιστορία του ανθρώπινου είδους, είναι μια δυνατότητα, εγγεγραμμένη στα γονίδια του καπιταλισμού^{52,53}.

Αλλά ο «κομμουνισμός» δεν θα είναι ένας οικουμενισμός. Θα είναι, αν θα υπάρξει, μια συνολική επανάσταση, υπέρβαση και καταδίκη μιας βαθιάς ανηθικότητας του καπιταλισμού. Ας ακούσουμε λοιπόν τον Μαρξ: «Παντού όπου η αστική τάξη ήρθε στην εξουσία, κατέστρεψε όλες τις φεουδαρχικές, πατριαρχικές και ειδικυλικές σχέσεις. Έσπασε χωρίς οίκτο όλους τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνδέανε τον άνθρωπο με τους φυσικούς ανωτέρους του και άφησε κανέναν άλλο δεσμό ανάμεσα σε άνθρωπο και άνθρωπο, εκτός από το γυμνό συμφέρον, από την αναισθητή «πληρωμή τοις μετρητοίς». Έπνιξε στα παγωμένα νερά του εγωιστικού υπολογισμού τα ιερά ρίγη του ευλαβικού ρεμβασμού, του ιπποτικού ενθουσιασμού, της μικροαστικής μελαγχολίας. Μετέτρεψε την προσωπική αξιοπρέπεια σε ανταλλακτική αξία και στη θέση των απείθαρχων γραπτών και των έντιμα κατακτημένων ελευθεριών, έβαλε τη μοναδική ασυνείδητη ελευθερία του εμπορίου. Με μια λέξη, στη θέση της σκεπασμένης με θρησκευτικές και πολιτικές αυταπάτες εκμετάλλευσης, έβαλε την ανοιχτή, ξεδιάντροπη, άμεση, σκληρή εκμετάλλευση.

Η αστική τάξη αφαίρεσε το φωτοστέφανο απ' όλα τα, ως τα τότε, αξιοσέβαστα επαγγέλματα που τα αντίκρυζαν με θρησκευτική ευλάβεια. Τον γιατρό, τον νομικό, τον παπά, τον ποιητή, τον άνθρωπο της επιστήμης, τους μετέτρεψε σε μισθωτούς εργάτες της.

Ο Μαρξ ρομαντικός; Γιατί όχι; Ας τον ακούσουμε για άλλη μια φορά: «Θαυμάζετε την γοητευτική ποικιλία, τον ανεξίτηλο πλούτο της φύσης. Δεν έχετε την απαίτηση να έχει το ρόδο το άρωμα του μενεξέ. Αλλά το πιο πλούσιο πράγμα, το πνεύμα, οφείλει άραγε να υπάρχει μόνο με έναν τρόπο; Το γκρίζο πάνω στο γκρίζο είναι το μόνο επιτρεπτό χρώμα της ελευθερίας;». Ενάντια στην κεφαλαιοκρατική βαρβαρότητα, ενάντια στα θλιβερά κατάλοιπα της γκρίζας γραφειοκρατίας, θα ήταν ανεδαφικό να διακηρύξουμε τον ρεαλισμό μιας πολύχρωμης απελευθερωτικής ουτοπίας;».

Ο εικοστός αιώνας ήταν ο αιώνας των μεγάλων επαναστάσεων, των μεγάλων ελπίδων, των μεγάλων σφαγών και των μεγάλων απογοητεύσεων. Η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παγκοσμιοποίησης θα γεννήσει την άρνησή της, που θα έχει και αυτή τον χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης. Τα πρώτα σημάδια της άρνησης είναι ήδη ορατά.

Σημειώσεις

1. Βλ. το αφιέρωμα της *Ουτοπίας στην οικονομία*, τ. 62, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2004. Επίσης, Ε. Μπιτσάκη - Δ. Μπελαντή, *Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης*, Προσκήνιο, 2005.
2. Βλ. Ε. Μπιτσάκη - Δ. Μπελαντή, ό.π.
3. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, στίχοι 332-372.
4. Αισχύλου, *Προμηθέας Δεσμώτης*, στίχοι 440-470.
5. Πλάτωνας, *Νόμοι Γ*, 679 A-B.
6. Βιργιλίου, *Γεωργικά* (μετάφρ. Κ. Θεοτόκη), εκδ. «Κείμενα», 1970, σελ. 12.
7. F. Bacon, *Νέα Ατλαντίδα*, μετάφρ. Π. Νούτσου, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα.
8. Th. Morus, *L' Utopie*, Ed. Sociales, 1978, σελ. 81-82.
9. Στο ίδιο, σελ. 84.
10. Βλ. Κ. Μαρκ, *Le Capital*, Ed. Sociales, Paris, 1973, τόμ. 3, σελ. 159.
11. Στο ίδιο, τόμ. 3, σελ. 159.
12. Στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 180-181.
13. Ο ιταλός ουτοπιστής Τομάζο Καμπαρέλα (1568-1639) στο έργο του, *Η Πολιτεία του Ήλιου* (1602), στα πλαίσια μιας πανθειστικής αντίληψης, φαντάζεται μια κοινοκτημονική πολιτεία δημοκρατική, με καθολική ψήφο, που οι κάτοικοί της θα ζουν σύμφωνα με τους νόμους της Φύσης. Η ανάμνηση των πρωτόγονων, αταξικών κοινωνιών και των αγροτικών κοινοτήτων είναι έντονη στις ιδέες του Καμπαρέλα.
14. F. Engels, *Anti-Duhring*, Lawrence and Wishart, London, σελ. 24-25. Βλ. Επίσης: Marx-Engels, *Les Utopistes*, Maspero, 1976. Επίσης Marx-Engels, *On Religion*, Moscow, 1957.
15. Marx-Engels, *L' Idéologie Allemande*, Ed. Sociales, 1971, σελ. 45.
16. Βλ. σχετικά το κλασικό κείμενο του Engels στη *Διαλεκτική της φύσης*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984, σελ. 149-162.
17. Κ. Μαρκ, *Le Capital*, ό.π. 1, σελ. 180-81.
18. Οι πρώτες απόπειρες για χρησιμοποίηση του ατμού ανάγονται στα τέλη του 17ου αιώνα (Savery, Papin κ.ά.). Στις αρχές του 18ου αιώνα χρησιμοποιούνταν ήδη ατμοκίνητες αντλίες για άντληση νερού από τα ορυχεία. Ο Watt κατασκεύασε την ατμομηχανή του γύρω στα 1780. Το ατμόπλοιο του Φούλτον κατασκευάστηκε το 1807. Γύρω στα 1810 οι ατμομηχανές χρησιμοποιήθηκαν για την κίνηση τρένων. Ο τηλεγράφος χρησιμοποιήθηκε γύρω στα 1840 και οι ηλεκτρομαγνήτες γύρω στο 1845. Στην ίδια περίοδο αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η οργανική συνθετική χημεία (Βλ. S. Lilley, Men, Machines and History, Cobbet Press, 1948 και J. D. Bernal, Η επιστήμη στην ιστορία, εκδ., Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα).
19. J. M. Catheron, *Alimentation et faim*, εκδ. της FMTS (J. de Castro Ed.).
20. Κ. Μαρκ, *Le Capital*, ό.π., 2, σελ. 26.
21. Στο ίδιο, 2, σελ. 46, 47.
22. Στο ίδιο, 2 σελ. 27, και 2, σελ. 50-80.
23. Βλ. F. Engels, *La situation de la classe laborieuse en Angleterre*, Ed. Sociales, Paris, 1973. Του ίδιου, *La question du logement*, Ed. Sociales, Paris, 1969.
24. Κ. Μαρκ, *Manuscrits de 1844*, Ed. Sociales, Paris, 1962.
25. Τα ανώτερα στελέχη των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων, αν και «προλετάριοι» (καθότι «πωλούν» την εργατική τους δύναμη), έχουν υψηλές απολαβές. Εντούτοις, δούλοι και αυτοί του κεφαλαίου (όπως και οι ίδιοι οι κεφαλαιοκράτες) εργάζονται συχνά χωρίς ελεύθερο χρόνο. Ζουν μέσα στην αβεβαιότητα ως προς το μέλλον. Οι τεχνοκράτες δεν είναι η σύγχρονη αστική τάξη. Είναι οι ειδικοί, υψηλά αμειβόμενοι υπηρέτες της, και ταυτόχρονα φορείς της αστικής αντίληψης για την πρόοδο. Τέλος, οι τεχνοκράτες αν και κάτοχοι των επιστημών και της τε-

χνολογίας, δεν είναι η νέα «τάξη» που θα πραγματοποιήσει τον σοσιαλισμό μέσα στον καπιταλισμό.

26. K. Marx, *Le Capital*, ό.π., 2, σελ. 87-88 και 105.

27. Στο ίδιο, 2, σελ. 107-108.

28. Στο ίδιο, 2 σελ. 180-181. Ο Μαρξ επίσης εμελέτησε τις επιπτώσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στις σχέσεις ανθρώπου-φύσης. Υπ' αυτήν την έννοια μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του οικολογικού κινήματος. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *La Nature dans la Pensee Dialectique*, Ελληνικά Γράμματα 2003, κεφ. 4

29. Στο ίδιο, 2 σελ. 181-82.

30. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Δρόμοι της Διαλεκτικής*, Άγρα 2003, κεφ. 10.

31. F. Engels, *Dialectique de la Nature*, Ed. Sociales, 1970, σελ. 181-83, ελληνική μετάφρ., εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σελ. 159, 161.

32. Βλ. Homme, *Société et environnement*, Ac. Sc. URSS, Ed. Progress, 1975, σελ. 21.

33. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται, Στάχυ* 2002.

34. Βλ. Chr. Dejours, *Travail: usure mentale*, Le Centurion, Paris, 1980. Επίσης Y. Bron, *Histoire du mouvement ouvrier*, Ed. Sociales, Paris, 1968.

35. Παρατίθεται στο Dejours, ό.π., βλ. F.W. Taylor, *La direction scientifique des entreprises*, Dunod, 1957.

36. Βλ. Chr. Dejours, ό.π., σελ. 36 και 42.

37. Ο Dejours αναφέρει ότι σε ορισμένα εργοστάσια αυτοκινήτων της περιοχής του Παρισιού φτιάχνουν τις σειρές κατά την ακόλουθη τάξη: ένας εργάτης Άραβας, μετά ένας Γιουγκοσλάβος, ένας Γάλλος, ένας Τούρκος, ένας Ισπανός, ένας Ιταλός, ένας Πορτογάλος κ.λπ. Έτσι ώστε οποιαδήποτε επικοινωνία κατά τη διάρκεια της εργασίας να είναι ανέφικτη (στο ίδιο, σελ. 78).

38. Στο ίδιο, σελ. 36-47.

39. Βλ. Δ. Μπελαντή – Ε. Μπιτσάκη, *Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης*, ό.π. Επίσης, Ε. Μπιτσάκη, *Γονίδια του Μέλλοντος*, Προσκήνιο.

40. Βλ. I. Meszaros, *Beyond Capital*, 1995. Του ίδιου, *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*; Προσκήνιο 2003.

41. Για το θέμα αυτό βλ. Δ. Μπελαντή – Ε. Μπιτσάκη, *Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης*, ό.π.

42. Για το πρόβλημα αυτό βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Ουτοπία*, 26, Σεπτ.-Οκτ., 1997.

43. Βλ. σχετικά, Donald Judd, στο *Nature, Society, Thought*, 12, 43 (1999). Επίσης το άρθρο της Virginia Warner Brodine στο ίδιο τεύχος, σελ. 63. Επίσης Δ. Ρόκου, Από την «βιώσιμη» ή «αειφόρο», στην αξιοβίωτη ολοκληρωμένη ανάπτυξη, Λιβάνης 2003.

44. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Γονίδια του μέλλοντος*, Προσκήνιο, 2001.

45. Για τα αίτια της κατάρρευσης του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται, Στάχυ*, 1992.

46. Βλ. *Καθημερινή*, 8 Ιουλίου 2001.

47. Για μια συστηματική διαπραγμάτευση, βλ. J. D. Bernal, *Η Επιστήμη στην Ιστορία*, 4 τόμοι, Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος. Επίσης E. Zilsel, *The Social Origins of Modern Science*, Kluwer, 2000.

48. Βλ. σχετικά τις αναλύσεις του *Κεφαλαίου*.

49. Για το θέμα αυτό βλ. Δ. Μπελαντή – Ε. Μπιτσάκη, *Οι πόλεμοι της Νέας Τάξης*, ό.π.

50. Β. Μουλμπούλου, *Το Βήμα*, 24/6/01.

51. Για μια συγκεκριμένη διαπραγμάτευση, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, ό.π.

52. Βλ. σχετικά Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία ανθρώπων*, Gutenberg. Του ίδιου, *Δρόμοι διαλεκτικής*, Άγρα. Του ίδιου, "Is Human Nature Compatible with Socialism", *Critique*, 36-37, 2005, σ. 157.

53. Marx – Engels, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Ηριδανός, χχσ.

54. Ε. Μπιτσάκη, *Θεωρία και Πράξη*, Gutenberg, 2003, σ. 298.